

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№133
(19018)

2017 чылдың
ноябрь 14
вторник

Хүнүнүң үнери — 08:03
Ажары — 16:24
Хүн дурту — 8:21

Садар өртээ хостуг 12+

Ажар? Каяа? Чүү?

ДУУН

10 ЧЫЛ ОЮ

Ноябрь 13-түн хүнүндө Улусчу аадылга бажыңыга аныак ажы Борбаана Баржайның на кырынга бараан болуп енинден бээр 10 чыл болганга тураскааткан концерти бо-эрткен. Аңаа аныак ыраажы өөрү-биле ооң мурнунда ыр-чорааны болгаш чоокку чыл-да бижиттинген чаа ырыларын салгадып, бодунуң ук-төөгүзүнүңга таныштырып, сагыш-илинин ханызынга шыгжап аан хөй-ле чажыттарын ийикчилери-биле үлежи, сак-шын кечээзи-биле холбаш-онза солун оюн-көргүзүлгү эртин бараалгаткан.

БӨГҮН

ХУРАЛ

Өгүн, ноябрь 14-түн хүнүн-ызыл хоорайның Төлээ-илер хуралының залын-орай хуралының кадык алап болгаш социал по-литика комитеттериниң хура-лур. Аңаа республика-нде эмчилерниң ажил-тулганы дугайын чугаа-ышаан, социал политика-рыгларын шийтпирлээр. Соонда аңаа культура бол-порт комитеттериниң хура-луп эртер.

ДААРТА

АА КУЛЬТУРА

ОДАА

Тываның Чазааның телеви-зизиниң "10 культура одаа" левилелин езугаар туттун-а культура бажыңарының ажилдары адак-а. Ноябрь айда хары угда-а Культура бажыңы ажит-а. Дарта, ноябрь 15-тиң-де, Улуг-Хем кожуунуң Хем сумузунда чаа Куль-а бажыңының байырлыг ажы-ыны болуп эртер. А ноябрь-хүнүндө Өвүр кожуунуң Уур сумузунда, 24-түн-де Сүт-Хөл кожуунуң Ак-умузунда чаа культура-нарының байырлыг ажы-ынары болуп.

ХООРАЙ

ХҮРЭЭЛЕНИ

Дарта, ноябрь 15-те, Аныак немелде өөредилге тө-өш чыл болуп турар му-лдулду программа "Хоорай-лени Кызыл хоорайга — 22 чылдарда" деп темага ити чугаа кылыр. Аңаа-ттарының санал-оналын, төлөвилелче кириер-тилерин болгаш кылып-дээн шөлчүгештериниң-арын дужаар. "Хоорай-лени" деп төлөвилелге-кижилерниң докумен-ти бо чылын хүлээп алыр-гун мооң-биле адакталы-а дыңнаттыыс.

БИИ-ХЕМ: БУРУНГААР БАЗЫМНАР

Кышка белеткел, сыын ажил-агыинче чаа орукту ажилгалга кириери дээш өске-даа ажил-херек-тер аайы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол эрткен субботада Бии-Хем кожуунга чорааш, Туран хоорайның Культу-ра бажыңыга чон-биле ужурашкан. Ужуражылга үезинде чугаа колдуун-да кожуунга көдээ ажил-агыини сайзырадырының, көдээниң социал айтырыг-ларын шийтпирлээриниң дугайында болган.

Бии-Хем кожуунда көдээ ажил-агыин бүдүрүлгезиниң бурунгаарлаашкыны сөөлгү чылдарда элзэн илдең. Ажил-агыиниң шупту хевирлеринде мал бажы 31 хуу өскөн, амгы үеде ооң ниити саны 31 муң баш. Эрткен чылга деңнээрге, 2017 чылда сүт бүдүрери 2,5 хууга (4 693 тонна), дүк — 3,2 хууга (32 тонна), картофель — 900 тоннага (2657 тонна), ногаа аймаа — 30 тоннага (175 тонна) көвүдзэн.

«2007 чылда Чарлык-биле көдээ ажил-агыини сайзырады-рынга акшаландырышкыны көвүдеткен бис, ол хемчег багай-звес түңнелдерни берген. Эът-биле боттарывысты 70 хууханды-рып турар апарган бис. Тываның

арыг эди республиканың бир ылгалдыг чүүлү болу берген, ону ам-даа бурунгаарладыр бис. Эът бүдүрүлгезинде Бии-Хем кожуунуң үлүү эвээш звес» — деп, Шолбан Кара-оол ужура-жылга үезинде чугаалаан.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бү-дүрүлгө» деп губернатор тө-левилели кожуунуң эконо-миказынга көскү салдарлыг болган. Бии-Хем кожуунуң чагыргазының берген сан-чурагайлары-биле алырга, бо төлөвилелдин кожунда кир-жикчилери 2017 чылдың 9 ай-ларында 46 миллион рубльдиң көдээ ажил-агыин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Ол дээр-ге кат аймаандан, сүттен, эъттен кылган продуктулар, тудуг материалдары-дыр.

Бии-Хемниң чонунуң ара-зында ажил-агыин кижилер хөй. Чижээлээрге, тус черде арга-арыг ажил-агыиниң чо-лаачызы Александр Монгуш тудуг материалдары бүдүрер дериг-херексел садып алыр күзелин илередип, «Кышкы үеде колдуунда ажил чок ора-дыр бис. Арболит блоктар бүдүрүп үндүреринге херек материалдар кожунда бар» — деп чугаалаан.

Бии-Хемниң чурттаачылары көдээниң социал айтырыг-ларын база ужуражылга үезинде

көдүргөннер. Тураның №2 шко-лазының чаа бажыңын тудары, Шивилинге бичии уруглар садын аядады дээш оон-даа өске.

Тывада школаларың эрги-жирзэн бажыңнарының саны 36 четкен, көдээге чаа школаларны, бичии уруглар садтары дээш со-циал объектилерни тудар тала-зы-биле ажилды республиканың Чазаа ам-даа уламчылаарын Тываның Баштыңы Шолбан Ка-ра-оол дыңнадып, ол объекти-лерни чоокку чылдарда тудуптар аргазын дилеп, тудуг планынче кириер талазы-биле ажилдарны федералдыг деңнелге шудургу

чорудар деп бүзүретен. «Бичии суурларны хөгжүдериниң про-грамманын ажилдап кылырын Тываның Чазаага дааскан мен. Ону канчаар боттандыраарының планнарын удавас сайгара бээр бис. Чүгөле чаңгыс дем-биле ону кылып шыдаар бис» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Бии-Хем кожуунуң чагыр-газының даргазы турган Михаил Иусовтуң халажып чорутканы-биле кожуунуң чаа чагырык-чызы албан-дужаалга кордак-чылар дугайында чугаа база ужуражылга үезинде болган. Кордакчыларның аразында Өк суурда сайгарлыкчы Аяс Тюлюш база бар. Бо кордакчы чаңгыс чер-чурттугларының айтырыг-ларынга харыылаан.

«Сагыш-сеткилин ажи, ажит-чажыт чогу болгаш ажил-ишчизи дээш бии-хемчилерни хүндүлээр мен. Кызымак ажил-ишчи чоннуң кожун социал-эко-номиктиг чедишкиннери-биле кожуннар аразындан ылгалып турары ол-дур. Оларның бодам-дарын кичээнгеилги дыңнадым, саналдарын кичээнгеилге ал-дым. Ындыг кижилер-биле чугаа соонда чаа сорулгалар тыптып, көвүрүлгө, оруктар дээш өске-даа объектилер кылдыр боттаны бээр» — деп, Шолбан Кара-оол социал четкилерге Бии-Хемниң чону-биле ужуражылга дуга-йында бижээн.

gov.tuva.ru

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

«Шын» солунуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

Чагыдылга-2018

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың шеригге келдириштин
комиссиязының курлавыр составына өскерилгелер
киирериниң дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Баштыңының – Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» №97 УХ-1 Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң 4 кезээне дүүштүр:

1. Тыва Республиканың Баштыңының 2017 чылдың сентябрь 29-та № 304-РГ айтышкыны-биле бадылаан Тыва Республиканың шеригге келдириштин комиссиязының курлавыр составына дараазында өскерилгелерни киирер:

а) шеригге келдириштин комиссиязының курлавыр составына Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчысы Аяс Май-оолович Чудаан-оолду киирер;

б) шеригге келдириштин комиссиязының курлавыр

составында Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчысы – Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппарадының удуртукчузу Анатолий Партизанович Дамба-Хууракты үндүрер.

2. Бо айтышкынны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга киирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың ноябрь 8
№ 348-РГ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың хоорай округтарының
болгаш муниципалдыг районнарының тус чер
бот-башкарылга органның 2016 чылда ажил-
чорудулгазының дээштиин үнелээниниң түңнелдери-
биле Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын
тускайлаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2009 чылдың март 12-де «Тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының үре-түңнелдиг көргүзүлгелериниң эң эки деңгелин чедип алганы-биле шаңнаар болгаш (азы) ону чедип алырынга дуза көргүзүр сорулгалыг Тыва Республиканың муниципалдыг районнарына (хоорай округтарына) тыпсыр Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын дугайында» №60 Чарлыны дүүштүр:

1. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2016 чылдың түңнелдери-биле тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының үре-түңнелдиг көргүзүлгелериниң эң эки деңгелин чедип алганы-биле шаңнаар болгаш (азы) ону чедип алырынга дуза көргүзүр сорулгалыг Тыва Республиканың муниципалдыг районнарына (хоорай округтарына) тыпсыр Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле тускайлаар:

«Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» муниципалдыг районга экономикаг хөгжүлдө, өөредилге, чуртталга оран-савазының тудуу болгаш хамаатыларны чуртталга бажыңнары-биле хандылар талазы-биле бедик көргүзүлгелерни чедип алганы дээш – 1000 муң рубль;

«Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округунга экономикаг хөгжүлдө, чуртталга оран-савазының тудуу болгаш хамаатыларны чуртталга бажыңнары-биле хандыларының, ол ышкаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганы организастаарының талазы-биле эки түңнелдери дээш – 600 муң рубль;

«Тыва Республиканың Бии-Хем кожууну» муниципалдыг районга экономикаг хөгжүлдө, өөредилге, чуртталга оран-

савазының тудуу болгаш хамаатыларны чуртталга бажыңнары-биле хандыларының талазы-биле эки түңнелдери дээш – 400 муң рубль.

2. «Тыва Республиканың Каа-Хем кожууну» болгаш «Тыва Республиканың Бии-Хем кожууну» муниципалдыг районнары база ол ышкаш «Тыва Республиканың Кызыл хоорайы» хоорай округу:

- Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2009 чылдың март 12-де № 60 Чарлы-биле бадылаан Тус чер бот-башкарылга органның ажил-чорудулгазының үре-түңнелдиг көргүзүлгелериниң эң эки деңгелин чедип алганы-биле шаңнаар болгаш (азы) ону чедип алырынга дуза көргүзүр сорулгалыг Тыва Республиканың муниципалдыг районнарына (хоорай округтарына) тыпсыр Тыва Республиканың Баштыңының грантыларын тускайлаарының дугайында дүрүмнүң 4 пунктузунда айттыганы тускай сорулгалыг угланышкыннар аайы-биле алган акша-хөреңгизин чорудар;

- акша-хөреңгизин тускай сорулгалыг ажылга турарының дугайында отчеттарны Тыва Республиканың Экономика яамызынче квартал санында доктааттыганы майык езугаар киирер.

3. Бо чарлыкты «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан езузунуң интернет-порталына» («www.pravo.gov.ru») болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга киирер.

4. Бо чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың ноябрь 9
№ 203

Тываның Баштыңының парламента албанының медээлери

БОДУНУҢ КҮЗЕЛИ-БИЛЕ ХАЛАШКАН

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчысы база тудуг болгаш ЧКА сайды албан-дужаалдарга ажилдап турган Владимир Фалалеевтиң укалбан-дужаалдардан ону халап кааптар дугайында дилээн Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол хандырган.

Бедик албан-дужаалдардан бодунуң халажып чоруткан чылдаганының дугайында журналистерге Фалалеев чугаалап берген. Оларның бирээзи Тывага болгаш Россияның өске-даа девискээрлеринге тудугну көдүреринге шаптыктап турар кол чүүл – тудугнуң федералдыг нормативтериниң кошкак талалары. Чижээлээрге, 1 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударының өрттээ оон херек кырында өрттээндер барык 2 катап эвээш кылдыр федералдыг үндезин докумен-

тилерде көрдүнгөн. «Өске регионнарда Тывага келген тудуг организацияларының чамдызының кол сорулгазы – арга-меге-биле-даа болза акша ажилдап алыры. Оларны доза турар арга чок, чүге дээрге тудуг тудар дээш электроннуг

садыглажышкыннар төлөткөс, оларның херек кылдыр байдалын туда хынаар чок, садыглажышкын киришкен тудуг организациялары тудугну тударының өскө бар-ла шаа-биле чигедик акшаны боттарының ага-нынче кирип алган со-янзы-бүрү чылдаганын тудугларны ара каапкаш баар азы багай шынарлыг каар. Оон соонда оларның сүржүп, судтажып эгелз деп, Фалалеев чугаалаан.

Владимир Фалалеев ажилына кызымаан, бот талазындан шыдаар чүүл шуптузун ол кылганын Тыва Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээш, оон улуг арга-жолгазы ам-даа херек апаар чугаалаан.

ЧАА КОМПЬЮТЕРЛЕР – ТЫВАНЫҢ 20 ШКОЛАЗЫНДА

«Чедиишкынниң өөредилге – дээштиг школа» деп регионалдыг төлөвилел езугаар Тыва Республиканың Чазаның деткимчези-биле ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы республиканың школаларына 20 компьютердериг-херекселерин садып берген.

Чая дерилге алган школаларның санынче Тываның кадет корпусу база кирген. Ында информатика класы дериттинген, аңгы-аңгы кабинеттерде башкыларга 9 олутту автоматчылган. Амгы үеде техниктиг дериттин-

ген класс дээрге, улуг эвес ноутбуктар, оларны корпус иштинге кайнаар-даа дажып болур, база интерактивтиг самбыра-дыр, оон эптиг, эки байдалдын Тываның кадет корпусунуң аныяк башкызы демдеглээн.

Интерактивтиг самбыра өөредилге чорудуунуң дээштиин бедидип турар: аңаа өңүг кылдыр бижи, чуруп болур, анимация, мультимедийлиг аргаларны, амгы үеңиң көргүзүр материалдарын ажылгап болур. Ынчангаш интерактивтиг самбыра-биле кичээл дыка солун эртер, чаа информация шигээдири белең. Интер-

активтиг технологиялар-биле уругларның кичээлге идепкейи улгадыр, а башкыларның чогаа-дыкчы чоруу бедир.

Кадет корпусун директору Анна Ооржак чаа дерилгени канчаар ажылгаарын дыңнаткан.

Башкылар чөвүлели компьютерлерни чүгө информатика кичээлдеринге эвес, өске кичээлдерге, өөредилге дашкаар-даа үеде ажылгап шийтирилээн.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының чанын өөредилгениң шынарын үнелит институт Тываның кадет корпусунга ийи дугаар чартык чыл видео хайгаарал кириериниң нап турар. Оон-биле өөредилге канчаар чоруп турарын каттан дашкаар-даа хайгаар болур, ол школа иштинге контролду күштелдиреринге залаар. Оон аңгыда амыдыр чуртталганың айыыл чок чоруунуң үндезиннеринге хамырыштыр тускай дериттинген бинетти киирер, чыл дургууну кадет корпусун 15 класстары хөй функция кылыр принтерлерни тургузар.

«Чедиишкынниң өөредилге – дээштиг школа» деп регионалдыг төлөвилел езугаар республиканың ам-даа 19 школалары оон санында Кызыл хоорайы болгаш аңгы-аңгы кожууннарда школалары чаа компьютерлер-биле хандыратынар.

ЧАА ОРУК УЧАСТОГУН АЖЫТКАН

Тываның Бии-Хем кожуунунда узуну 18,5 километр чаа орук участогун ажыткан.

Байырлыг болуушкунга Кызылдың транспорт техникумунуң сургуулдары, «Восток» хүлээникчи организацияның, Тываның Автоорук эргелелиниң, ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң яамызының болгаш «Туран» сыын ажыл-агыйының ажылдакчылары киришкен. Ол объектини «Туран» сыын ажыл-агыйының чанында туристич баазаже орук» деп албан езузу-биле адаан. Тываның Баштыңы чаа орук участогун туристич кластерни тургузарына идигни бээр дээрзинге бүзүрелдиг.

«Оруктарның чаа километрлерин ажытканы – улуг чедиишкын-дир. Бистерде оруктар кылыр талазы-биле шыңгыы ажилдап турар «Восток» КХН деп бүдүрүлгө бар болганына чоргаарланып тур мен. Силерниң ажил-херээңер улуг уjur-дуза-

лыг. Бо үеде федералдыг эрге-байдалды алган Хандагайты суурга чедир орукту экижидеринче бүгү күштү угландырган. А кедилги угланышкыннар дугайында чугаалаар болза, ол дээрге Моол таварыштыр делегей чергелиг «транспорт коридорунче» үнер орук-тур. А бо мында дээрге чүгле каас-чараш бойдусче эвес, ол ышкаш сыын мыйызын ылгалдыр хайындырган суг хандызын холаан ваннаже кирип, дыштанар хонуктарын эки эрттирип ап болур сыын ажыл-агыйынче база хаара тудары-дыр. Бо орук улуг ажык-дузаны эккээр дээрзинге бүзүрээр мен. Долгандыр көрүп көрүңер даан, кандыг даглар бар-дыр. Маңаа туристич кластерлерни организастап болур» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Чаа орук участогун Тыва Республиканың Чазак-биле Федералдыг орук агентилелиниң

аразында дугуржулганын кызыл хаарында кылган. Күрүне кезээниң күөседикчизи – «Восток» кызыгаарлаттыганын харыс салгалыг ниитилел. Ол орук барык 247 миллион рубль-биле туткан.

Чаа орукту ажыдарының кызыл кожаазын үзе кезер кылдыр Тываның Баштыңы оруктун тудуунга үлүүн кириген Кызылдың транспорт техникумунуң сургуулдарын чалаан.

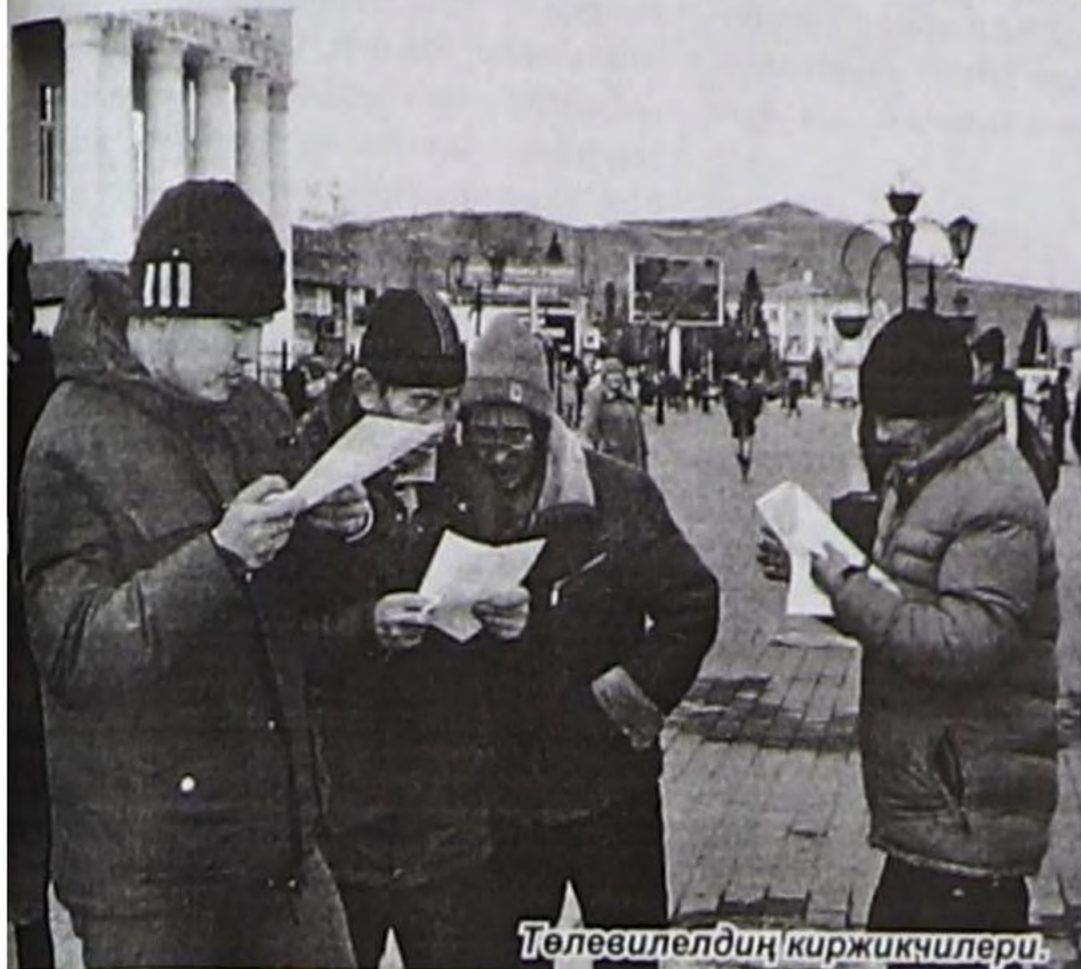
Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң яамызының дыңнатканы-биле, бо сөөктү чылдарда Тывага 374,6 километр орукту ажылгалче кириген, 675 миллион рубльге республиканың кожуун төптөрүнүң кудумчуларында ниити узуну 59 км оруктарны дургаар септелгелерни чоруткан. Орук адырының шаландырышкыны 8 катап улгаткан, ынчангаш 2017 чылда оон түнү 1 миллиард 287,7 млн рубль болган.

Чаа төлевилел

“РЕСПУБЛИКАНЫҢ ААЛЧЫЗЫН” ДЕТКЭЭН

ТР-нің Баштыңы Ш.В. Кара-оол Тывага туризмни сайзырадыры-биле Россияның чоннарының ассамблеясының деткимче-биле ажилдап кылган “Республиканың аалчызы” деп төлевилелди деткээн. Төлевилелдин кол сорулгазы – Тывага туризмниң хууда секторун сайзырадыры.

биле 27 айтырыгдан тургустунган. Оларның 21-и туризмге, а арткан 6-зы анкетаны долдурган киржикчинин бодунга хамаарышкан айтырыглар болду. Чижээлээрге, Тываның дугайында дыңнаарыңарга, силерниң сагыжыңарга бир-ле дугаарында кандыг бодал кирип келир-дир? Тываны турисчи регион деп санап турар-дир,

Төлевилелдин киржикчилери.

Ынчангаш 2017 чылдың ноябрь 8-те Тываның туризм талаа-биле информация төвү Кызыл хоорайның Арбат шөлүңгөрттакчы чонунуң туризмге хамаарыштыр бодалдарын, би-ишкенин тодарадыры-биле айтырыг-харыыны организа-статирген. Тываның туризм талаа-биле төвүнүң специали-стери Ондар, Андрей Ламаа, Евгения Малышева оларның туртулгазы-биле айтырыглар-ыг анкетаны Тываның садыг-арылга техникумунуң студен-терини-волонтерлар кылган. Он идепкейли-биле киржи-п, оттарының хууда бодалдарын тереткен.

Туризмге хамаарыштыр ай-тырыгларын анкета ниитизи-

аңаа чөпшээрерге силер бе? Тываның турисчи төп болурун-га чүү улуг рольду ойнап турары-п? Тывага турисчи төптөр аяда-ры болдунар бе? Орулгалыг бол-ур бе? Тываның сайзыралыга ажы-бар бе? Бир звес Тывага турисчи төптөр аяда-ры бол-дунмас деп бодаар болзуңар-за, кандыг чылдагааннар-биле болдунмас деп бодаар силер? Тываның кайы булуңнарынга дыштаныксаар силер? Тывадан дашкаар каяа-кайа дыштаны-рынга ынак силер? дээн ышкаш айтырыгларга эрткен-дүшкен чон идепкейли-биле хары-лаан.

Айдың ОНДАР.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруу.

МЕРГЕЖИЛИ ЧЕМГЕРИКЧИ

Тыва үндезин культура төвүндө шайлаарактың база ооң чанында «Тос-Карак» депөг-кафениң эргелекчизи, хөй-хөй хөөмейжилерниң, ыраажыларның болгаш культура ажилдакчыларының чемгерикчизи, үндезин тыва кухняны сайзырадып чоруур аныяк сайгарлыкчы Мерген Санчай-оолду силерге таныштырар-дыр бис.

Мерген Владимирович Санчай-оол Өвүр кожунунуң Хандагайты суурунга төрүттүнген. Ол Хандагайты ортумак школазын дооскаш, Москваның Саң-хөө университетинче өөренип кирип алган. Сургуулдап турар чылдарында улуг хоорайның кафелеринге, ресторанның ажилдап, дуржулгалыг поварлардан янзы-бүрү аш-чемни кылырын шиңгээдип ап, эвээш-биче-даа болза, акша-тегерикти бодунуң күжү-биле ажилдап ал-бышаан, ооң-биле чергелештир амыдыралыга ажыктыг чүүлду өөренип ап турган.

Университетин дооскан соонда, төрзүн Тывага элп кээрде, дугуйларлыг көжүп чо-руур шайлааракты сөөртүп ал-гаш келген. Кызыл хоорайга ол шайлаараан тургузуп алгаш, улус-чонну ашкарый-чемгер-бишаан, эртеминин аайы-биле Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга башкы болуп ажилдай берген. А 2013 чылда Тыва үндезин культура төвү ажиттынып кээрге, ооң шайлаарагына повар кылдыр ажилдап кирип алган. Ол-ла чылын ук шайлааракты керээз-езугаар бодунуң хуу бүдүрүлгези кылып алгаш, езулуг тыва аш-чем кылып, үндезин тыва кухня-ны сайзырадыр, хөгжүдөр дээн сорулга-биле иженип кирипкен.

Мерген Владимирович амгы үеде хөөмейжилер, ыраа-жылар болгаш артистерни, республиканың хөй-хөй культу-ра ажилдакчыларын янзы-бүрү чаагай тыва аш-чеми-биле

Мерген Санчай-оол.

ашкарый-чемгербишаан, Кы-зыл хоорайның школаларына, өөредилге черлеринге барып, школачыларга болгаш сургуул-дарга аш-чем кылырының ду-гайында кичээлдерни, семина-рларны эрттирип, Тывага келген даштыкы аалчыларга езулуг тыва чемни канчаар кылып тура-рын көргүзүп, мастер-класстар болгаш аш-чем делгелгелерин удаа-дараа эрттирип турар. Оон аңгыда «Тос-Карак» кафениң коллективи Мерген Санчай-оолдун удуртулгазы-биле 2014 чылдан эгелеп Шагаа байыр-лалын таварыштыр респу-блика чергелиг тыва аш-чем мөөрейлерин, «Шай байырла-лы», «Тараа дою» дээн чижектиг байырлалдарны чыл санында-ла идепкейлиг организа-стат эрттирип келгеннер.

Мерген Владимирович чүгле аш-чем кылып, улус-чон чем-герер сайгарлыкчы звес, буян тарып, чонунга ачы-дуза че-дирип чоруур эриг баарлыг кижилерниң бирээзи. Ол «Үстүү-Хүрээ», «Хөөмей – Азия төвүндө» дээн чижектиг делегей черге-лиг фестивальдарга киржи-п келген аңгы-аңгы чурттарны-ң хөгжүмчүлерин, хоорай иш-тинде болуп турар культурлуг хемчелгерни организа-стат эрт-

тиржи-п турар волонтерларны болгаш ооң киржикчилерин хүндүткелдин демдээ кылдыр халаска ашкарый-чемгерип ту-рар кижилер. Оон аңгыда ол хоо-райда Уруглар бажыңнарында өскүс-чавыс бичии чаштарга бодунуң кээргээчел сеткилин ханызындан дузалажып, ба-йырлалдар таварыштыр оларга оюн-тоглаа, мөөрейлер эрт-тирбишаан, чаагай тыва аш-чемин делгеп, шайлалгаларны удаа-дараа организа-стат келген. Шайлаараакка келген уруглар аштанып-чемненип, мага хандыр ойнап-хөггеп алган соонда, Мер-ген Владимировичке улуу-биле өөрүп четтиргенин илередип, аажок хөгжүп, аас-кежиктиг чанып чоруптарлар.

Бо-ла бүгүнү, ачы-дуза че-дирип чоруурун дугайында Мер-ген Владимировичтен айтырар болза, ол аңаа харылаарындан ажы-биле ойталаваза-даа, огу-луг харыы бээри чөгөнчиг кижилер. Аажок биче сеткилдиг, бодун өрү көрдүр хөңзиг-даа бүдүш-чаң чок болгаш, улус-чонга буян че-дирип чоруурун, өскелер дег, хөйге чарлакса-вас, харын-даа боду билбейн чорууру магат.

Ынчалза-даа чон караа көскү-ле болгай. Мерген Вла-димирович 2015 чылда Чазак Баштыңының «Эң-не тергипин сайгарлыкчы» деп үнелелин алган. А 2016 чылда культура ажилдакчыларының хүнүндө «Ачы-дуза че-дирикчизи» деп шаңналынга төлөпиг болган кижилер. Ынчангаш ашкарый-чемгерикчи болгаш буянныг ачы-дуза че-дирикчизи, тыва үндезин кухняны болбаазырадып, сай-зырадып чоруур аныяк сай-гарлыкчыга моон-даа соңгаар че-дишкенин күзевиишаан, хуу амыдырал-чуртталгазынга аас-кежик доктаап-ла чоруур болзун деп йөрээдим.

Эрес КОЛ.
Авторнуң
тырттырган чуруу.

КУШ-АЖЫЛ КЕРЭЭЗИН КУШ ЧОК БОЛДУРГАН

Шииттирген башкының башкы ажылын чорудуп турганы билдинген.

Тыва Республиканың Кызылдың йоннар аразының прокуратуразы ко-унуң школаларында назы четпээн угларның эрге-ажыктарын сагып тура-ны хаана. Хыналданың тодартканы-ла, Кызылдың кожун судунуң 2017 чылдың апрель 26-да нииткели-биле Илегес-Аксының ортумак ниити-би-г школаның МБӨА-ның эрги дирек-тору Людмила Куулар ийи кем-херек илгедишкенин кылганыга буруулуг деп наттырган болган. Суд башкыны РФ-тиң эл-иниң 150 чүүлүнүң 3 кезээ-биле – бан-дужаалын ажылдап, өске кижиниң хөреңгизин меге арга-биле оорлааны-п, ол ышкаш 292 чүүлүнүң 1 кезээ-би-ле – хуу ажык бодап, албан-дужаалдыг-кениң албан езузунуң документи-лерин билдингир-ле меге медээлер киригени-п аш-ииткен турган. Людмила Куулар школаның дирек-торунуң албан-дужаалындан хостаткан

турбузе, шииткелдин хоойлу езугаар күш-кирген соонда-даа, башкылап ажилдап турган.

Россия Федерациясының Куш-ажыл кодекси-нин 331 чүүлүн езугаар башкы ажылынга ажилдаар эргени РФ-тиң өөредилге адырында хоойлу-дүрүмнер-биле доктааттыг чурум езугаар өөредилге негелделиг кижилерге чөпшээрээр. Судтуң хоойлу езугаар күш-кирген шииткелдинге дүүштүр башкылап ажилдаар эргенин кызыткан, бо кезектиң үшкү абзазында айыттынмаан өске-даа сагышты-биле кылган аар болгаш онза аар кем-херек үлгедиглери дээш шииттирип чораан херээ уштунмаан азы хагдынмаан кижилер башкы ажылынга ажилдаар эргези чок. РФ-тиң КК-зиниң 159 чүүлүнүң 3 кезээ-биле көрдүнген кем-херек үлгедигишкенин аар херек үлгедигилериниң категориязынга хамаар-жыр.

Ынчал кээрде шииттирген Людмила Кууларның өөредилге албан черлеринге ажилдаар эргези чок. Кызылдың район-нар аразының прокурору школаның ди-ректорунга федералдыг хоойлужулган-ны хажыткан чоруктарны чайладырының дугайында негелдени кириген.

Прокурор хыналдазының соонда

шииттирген башкы-биле чарган күш-ажыл керээзин күш чок болдурган.

Чодураа ДОНГАК,
Кызылдың районнар аразының
прокурорунуң хүлээлгезин
күүседип турар.

ШЫҢҒЫ ЧУРУМНУГ КОЛОНИЯГА...

База катап машинаны эзирик башкарган чоллаачы шыңгыы чу-румнуг колонияга бүдүн чартык чыл иштинде хосталгазын кызыттырып эрттирер.

Барыын-Хемчик кожунуң суд-участогунуң элтеширилге судьязы күрүне ялалакчызының киржилгези-биле ооң мурнунда база администра-тивтиг кеземчеге таваржып турган, орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажыт-канынга буруудаттырып турар Айдаш Хертекке хамаарыштыр кеземче херзэн сайгарып көргөн.

Судка тодарттыганы болза, Хертек деп хамааты транспорт херекселин эзи-рик башкарганы дээш административтиг харысалгага онаашкан турбузе, база катап машинаны эзирик мунуп алган чорда, полиция ажилдакчылары ону

доктааткан. Буруудаттырган хамааты аңаа хүлээндирген херекке чөпшээржи-п, судтуң истелге-хыналдазынга кеземче хер-зэн онза чурум-биле сайгарып көөрүнүң дугайында делегнии кириген.

Сагышты-биле кылган кем-херек үлгедии дээш уштунмаан болгаш хаг-дынмаан шииткелдиг Айдаш хосталгазын кызыттырып олурган соонда, үнүп-даа келгеш, чогумчалыг түңнелдер кылып, эттинмээн болган, ол база катап сагыш-ты-биле кем-херек үлгедиин кылган.

Чаа кем-херек үлгедиглерин кы-лырын болдурбас болгаш ону эдип чазаарынга дээштиг кылдыр буруу-даттырыкчының хосталгазын казааш, ону колонияга эрттирер кылдыр шиидер болза, ынчан херек үлгедикчизи этти-нер боор деп күрүне ялалакчызының санал-бодалын барымдаалап көргөш, суд Айдаш Хертектиң хосталгазын 8 айга кызып шииткен. Ол хуусааны ол шыңгыы чурумнуг эдип чазаар колонияга эртти-рер. Оон аңгыда Айдаш Хертек бүдүн чартык чылга автотранспорт башкара-ры эргезин кызыткан.

Шииткел хоойлу езугаар күш-кирген.
Шончалай СААЯ,
Барыын-Хемчик кожунуң
прокурорунуң улуг дузалакчызы.

Көдээ ажил-агый адырынга кара бажы агаргыже ишти-хөңнү-биле бердинген, Тываның алдарлыг ажилдакчызы, Эрзин кожуунда Уургай аттыг уксаалыг ажил-агый кооперативиниң даргазы, малчын арат Батаа Кунгаа-биле чоокта чаа ужурашкаш, ооң ажил-ижин сонугурап, чугаалаштым:

— Батаа Бууевич, мал ажылының талазы-биле «хөйүн көргөн, көдүр-бээн хөңээр чок боор» дизим-зе частырыг турбас. Ооң дугайында чажыттарыңарны чугаалап бериңерем.

— Ийе, силер шынын сөгледиңер. Мен кара чажымдан тура дешкилешкен анай, хураган аразыңа өстүм. Мал кадарар чымаштыг ишке кара бажым агаргыже сеткилимден бердинип, 53 чылдың дургузунда бараан болуп чор мен. Назы-харым база барган, ам 70-ги артты харап келдим. Ынчалза-даа ам-даа тоор чүвем чок, ынак ажылым — мал-маган кадарар. Бо ажилга баштайгы базымнарны Нарын совхозтун хойжу бригадынга бригадирлеп эгелзэн мен. Ооң соонда колхоз, совхозтарга улуг зоотехниктеп, директорлап-даа турдум. 1987-1994 чылдарда Тываның көдээ ажил-агыйының дуржулга станциязынга улуг эртем ажилдакчызы болуп ажилдап тургаш, бистиң көдээ ажил-агый яамызының, Тыва АССР-ниң сайыттар чөвүлелиниң база Сибирь Федералдыг округта эртемденнер чөвүлелиниң чөпшээрели-биле Кыргыс Республиканың Ош облазындан 220 баш санныг алай уксааның кошкарларын бодум эккеп турдум. Ону Эрзинниң "Ленин" болгаш Сүт-Хөлдүн "Кара-Чыраа" совхозтарынга чедирген. Бо ажилды тыва хойларның дириг деңгизин, дүгүнүн шынарын экижидери-биле 1989-1994 чылдарда кылган мен.

Амгы үеде алай кошкарларның төлүнүн хайнактары Эрзинниң Булуң-Бажында, Бай-Дагда, оон ыңай Сүт-Хөл кожууннун Кара-Чыраада, Ишкин талазында арткан. База ол ышкаш 1986-1990 чылдарда Моолдун Увс аймааның Ленинчи орук, Малчын сумуларындан баят кошкарларны дугуржуп алгаш эккелген мен. Оларны Өвүрнүн Кызыл тук, Мөңгүн-Тайганың ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтарның тыва хойларынга хайнакташтырган. Бо хайнакташтырылга ажылының түңнели база эки көргүзүлгү болган. Ынчангаш селекция ажылының талазы-биле дуржулгам улуг. Совет үеде колхоз, совхозтарга эът, дүк, сүттүн планын онаап каар турган. Ону күүседир дээш малдың беримчезин көвүдедири-биле үндезин тыва малдарны эъткир, сүткүр уксаалыг мал-биле хайнакташтырып каапкан. Ам түңнелинде чүл дээрге, үндезин малывыстың саны эвээжзэн, харын-даа ооң уксаажыдылганың чидип турары харааданчыг.

— Шынап-ла, харааданчыг-дыр, ынчаарга үндезин малывысты камгалаары-биле кандыг хемчеглер алза экил, Батаа Бууевич?

— А үндезин тыва мал дээрге бодунун агаар бойдузунга чаңчыгып калган, чарыгдалы эвээш, боттары-ла өзүп чоруур. Чижээ, тыва уксаалыг инек дижик, сүдү эвээш-даа болза, ооң үскүрү көвей, эъди эң-не арыг. Оон өске малывыс база шак ыңдыг үнелиг чүве. Амгы үеде Тывада 1479696 мал бар. Ооң иштинде чүгле өшкүлөр 395267, а оларның 27500 баш саны чөөк дүктүг тыва өшкүлөр бооп турар. Ынчаарга бистиң ада-өгбелеривистиң дамчыдып берген улуг эртинези — тыва өшкүлөр чүве. Бо өшкүлөрнү чүгле Өвүр, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга болгаш Эрзин кожууннарның малчыннары өстүрүп турар. Өшкү малдың уксаажыдылганың ажылы кажан-бир шагда дөмей-ле эглип келир дээрзинге олар улуг бүзүрел-биле манап оларлар. Тыва уксаалыг өшкү кадарып турар малчыннар-биле чугааны кылып, оларның коданнарын эргий кезип каапкан мен. Ын-

чангаш 2013 чылдың төңчүзүндө үндезин тыва өшкүлөрнү бүгү талазы-биле шинчилгезин кылып, эртем ажилдакчылары Раиса Иргит, Светлана Ондар, Рада Монгуш, Чечена Самбы-Хөө оларның удуртулгазы-биле «Үндезин тыва өшкүлөрнү камгалап, ооң генофондузун тургузуп, беримчезин делегей чергелиг кылдыр ажыглаары чугула» деп эртем ажылын эгелзэн мен. Оон улаштыр-ла тыва өшкүлөрнү беримчезиниң деңнеп чет-

Эрзин кожууннун төвүндө өшкүнүң чөөгүн чүп, арыглаар дээш биче бүдүрүлгени тургузуп тур мен. Ында ажилдар ам адакталган, колдуунда белен чүве. Ынчап кээрге бистиң малчыннарда бар 27 муң тыва өшкүдөн, чижек-биле санаарга ортумаа-биле 8 тонна чөөк дүктү дырап алгаш, чүп, арыглап алгаш, сайгарар болза, 40 млн. рубльди кирип ап болур. А чарыгдалын казып кааптарга, 24 млн. рубль артып каар мындыг арга

Батаа Кунгааның өшкүнүң чөөк дүгүн таныштырып турары.

пес үнелиин өөренип көргөш, бүгү Тывага чөөктүг өшкүлөрнү хөйү-биле өстүрер сорулгалыг мен. Ынчангаш тыва уксаалыг өшкүнү шинчилеп кылган ажылым ам харын адакталып турар. Элзэн чылдарның дургузунда чүгле ону кылыр дээш шырбайдым. Бир эвес боттарывыстың уксаалыг өшкүлөривисти көвүдедир өстүрүп алыр болзувусса, республиканың экономиказынга улуг көдүрлүүшкүн болур.

Бо өшкүлөрнүң ханының 97,28 хуузу тыва уксаалыг деп бадыткатынган. Сүдүн сайгарар болза, ооң үскүрү 7-9 хуу чедир бедик бооп турар, мындыг үстүг кислотазы-биле дамыр аарыгларын эмнээр. Шынап-ла, сүдү езулуг эм шынарлыг дээр-даа чөп. Ол ышкаш өшкүнүң төлгүрү 110-120 хуу, чаш төлүнүн дириг деңгизи 3,2-3,6 кг болур. А ангор анайларның деңгизи 2,4-2,6 кг бооп турар. Ангорларга бодаарга, тыва өшкүнүң анайлары улуг боорда, боттары-ла авазын эеп алыр, соокка дыка шыдамык. Часкы үеде бир өшкүдөн 0,300-0,360 грамм үнелиг чөөктү дырап алыр, а чамдызының 0,500 грамм чөдө бээр. Улуг хуналардан 0,600-0,700 грамм чөөктү дырап ап болур. Эки шынарлыг чөөктүң чиңгези хар-назынындан хамааржыр. Өшкү чөөгүнүн чиңгези 15-17 диаметрлиг, а ортумаа-биле 16 диаметр чинге болур. Бисте болза 15 диаметрлиг чиңге чөөктүг өшкүлөр хөй. Ооң шынарлыгы кашемирге деңнежип турар. Мындыг үнелиг дүктүг өшкүлөрнү баш санын өстүрүп, сайзырадыр ажил чугула херек.

— Ийе, эки санал-дыр. Өшкү, хойнун дүктөрүн анаа октап турарывыс хомуданчыг-дыр. Ону канчаар сайгарар болзувусса эки деп бодаар силер?

— Үстүндө база айыткан мен, республиканың экономиказынга дөгүм кылдыр, чиик үлетпүрнү хөгжүдери-биле

бар. Ынчангаш мээң санал-оналым болза мындыг, бо ажылымга деткимчени көргүзери-биле Тываның Чазаандан болгаш экономика яамызындан Уургай аттыг уксаалыг ажил-агый кооперативинге тыва өшкүнүң чөөк дүгүн чүп, арыглаар дериг-херексел садып алыры-биле 1 млн 280 муң рубльди бээрин улуу-биле дилеп ор мен. Бо өртекти биске ийи чыл бурунгаар келген кыдат сайгарлыкчы Ли Байчун боду чугаалаан. Ужурлуг болза мындыг дериг-херекселдин өртээ 1 млн 980 муң чүве-дир, оон 700 муң рубльди чиңгедип бээрге, 1 млн 280 муң рубль болур. Боттарывыстың азырап турар малывыстың чөөк дүгүн мынчаар сайгарып ап болур-дур бис деп чугаалап олур мен. Оон ыңай өшкү сүдү эм шынарлыг, херек, чигир, ижин-шөйүндү, баар, чүрек-дамыр, саргарар, халыын болгаш бичии уругларның рахит дээн ышкаш аарыгларын эмнээринге кончуг дузалаар. Шаанда өшкү сүдү иениң эмииниң сүдүн солуп чораан чүве. Амгы үеде өшкү сүдүн янзы-бүрү кремнер кылыгларынга ажылап турар.

А ооң ханын бистиң ада-өгбелеривис үстүндө адааным аарыгларга калбаа-биле ажылап чораан. Өшкүнүң баарын карак аарыыңа чылыг турда чиңнеп эмнээрге, эки деп кыдат эмчилер сүмөлөп турар. Харын-даа даң бажында өшкүнүң мыяан черге дүжүрбейн дозуп алгаш, хуна сидинге холуп алгаш, херээжен улустун эмииниң аарыыңа чиңнеп база болур. Ол ышкаш шаанда улус өшкүнүң кежин чымчадыр эттээш, таалың, дадаазын база савыа кылып ап чораан. Ынчангаш ам ажилдадыр биче бүдүрүлгеге өшкүнүң кежин, чөөк дүгүн хүлээп алыр сорулгалыг мен. Эъди база кончуг арыг чөм болур. Чөөгү делегей чергелиг үнелиг, янзы-бүрү кылыглар бүдүреринге херектиг. Ол дээрге өшкүнүң дүгүнүң дөзүндө

чоруур ховар материал-дыр ийин. Ам өшкүгө бодаарга, кыштын соогунда-даа чайның изиинде-даа тоовас шыдап мал чүве. Ону чылыг чөөгү камгал чоруур. Тыва өшкүнүң чөөгүндөн кылы хеп анаа дүктөн шынары бедик, соок э тирбес, чылыг, хоюг, өртээ дыка үнел. Езулуг кашемир кылыгларын Кыдатт иштики Моолда, Европада шотландыт италяннар кылып, бүдүрүп турар. А Европа чурттарында кашемир уузыннарнын шагда-ла «чымчак алды азы «чымчак бриллиант» деп үнел келген. Ол ышкаш, кожавыс Моол болза, үндүр садып турар барааның 40 хуузу өшкү чөөгүндөн болуп тур. Чөөк дүгүн болбаазырадырының талазы биле бүгү делегейде Кыдаттын соон ийиги черде турар күрүне-дир. Кашемир болбаазырадыр фабрикаларында 7 м ажилчыннарны хаара туткан. Кыдатт Иштики Моолда 180 хире кашемир кылыгларының фабрикалары ажилдап турар.

— Бистиң кызыгаар чоогунда чадан дык малчыннарывыс ол хире үнел чөөк дүгүн кожазында моолдар бериптер-дир. Чүгө дээрге мын чөөк дүгүн хүлээвейн турар, ону болбаазырадыр бүдүрүлгө амдызын чок. Бир эвес силерниң бүдүрүлгеге ажилдай бээр болза, аңаа дужаап болур ышкашыл.

— Ынчанмайн канчаар, мен бо бүдүрүлгени ажилдадыр дээш кызы чоруп тур мен. Тывалар боттары кылы өөренир болза эки чүве-дир ийин. Амгы үеде делегей чергелиг рыноктарда чүдунмаан өшкү чөөгүнүң өртээ бир киле 2500-3200 рубль, а арыглап, чүп каан кил чөөктүн үнези 8000-8400 рубль болуп турар. Бир кил чөөктү үш өшкүдөн дырап алыр. Өшкү малывыс ол хире бедик үнелиг көрүңер даан. Чүнү чугаалап турарым ол дээрге тыва өшкүлөрнүң баш санын көвүдедир өстүргөш, ооң үнелиг чөөгүн делегей рыногунче үндүр садып саарар айтырыг кол бооп турар. Үнел улуг, уксаалыг өшкүнү тыва аът ышкаш камгалап арттарыры чугула чүве-дир ийин. Ынчангаш тыва уксаалыг өшкүнү көвүдедир өстүрбүшаан, ооң чөөгүн сүдүн, ханын, кежин болбаазырадыр бүдүрүлгеге ажил чок улусту хаара тутуптар арга бар болур.

Ынчангаш чугаамны түңнөп тура республикада мал ажылыңче аныктарны дыка деткип турар-дыр, «Анык өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлөвилел ышкаш үндезин тыва өшкүлөрнү өстүрүп дугайында төлөвилелди база кылып болур дээрзин сүмөлөп ор мен. Ол ышкаш авамның чагыын маңаа кирибес аргам чок-тур: «Ходугур кудуруктук өшкүдөн халбактанып, өстүрүп чор, оглум. Оон өртект-үнези улуг-дур» дээн. Сен тыва мен моол уктуг, авам моол омактыг кижиге, мал ажылын тергийн эки билдир чораан. Оларның өң-чүзүннүг үндезин өшкү малы менде дамчып келгени бо. А ол мал дээрге бурун өгбелеривистен келген болгай. Ынчангаш бистер, салтап дамчып келген мал-маганын өстүрүп, үнелээр, харын-даа өгбелерге мөгейип чоруур болзувусса эки. База ол ышкаш тыва өшкүлөривис делегейге алдаржызын деп йөрээл-биле чугаамны доозай. Курай-курай-курай!

— Биске ханы уткалыг, ажыктыг тайылбырны бергениңер дээш четтирдивис, Батаа Бууевич. Кылып турар үүлө-херээңер чогул-ла чорзуна!

Ася ТҮЛҮШ чугаалашкан. Чурукту хуу архивтен алган.

Россия Федерациясының Президентизминин 2012 чылдың май 7-де № 596 «Күрүнениң узун хуусаалыг экономиктиг политиказының дугайында» Чарлыында 2020 чылга чедир Россияга 25 миллион бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургустунган турар ужурулг деп айткан. Амгы үеде чуртта 16,6 миллион бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургустунган.

Хөй-ниити улусчу фронтунун 2017 чылдың июнь 29-та болган Үлетпүр комитетинин хуралына «Бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузары – Россияның өзүлденин стратегиясы» деп конференцияларны Россия Федерациясының регионнарына эрттер деп шийттирилген. Ооң сорулгазы Россияның экономикасында ажилдың бүдүрүкчүлүг бедидери, ажилчыннарның ажил төлөвирин көвүдедири дээш күрүнениң узун хуусаалыг экономиктиг политиказы-биле холбаалыг өске-даа айттырларны чедишкенин шийттирилгенге идигни бээри.

«Бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузары – Россияның өзүлденин стратегиясы» деп регион конференциязын Тываның күрүнэ университетинге сентябрь айның төнчүзүнде Хөй-ниити улусчу фронтунун республикада салбыры организастап эрттирген. Ооң ажилына республиканың эртем ажилдакчылары, ТКУ-нун студентилери болгаш башкалары, яамыларның төлээлери болгаш Тывада хөмүр-даш казып ап турар компанияларның удуртукчулары киришкен.

«Бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузары – Россияның өзүлденин стратегиясы» деп регион конференцияны дыңнаткан сан-чурагайлар-биле ырга, 2016 чылга чедир Тывага 6 муң бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургустунган. Оларның барык шуптузу етпүрнүң казымал байлактар казып аар адырда азы «Голевская горнорудная компания», «Тувинская горнорудная

Өзүлденин стратегиясы

БЕДИК БУДУРКЧУЛУГ АЖЫЛЧЫН ТУРУШТАР

компания», «Угольная компания «Межегей-уголь» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдерде.

Регион конференциясының темаларына илеткелдерни республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы Р.Ч. Ооржак, Тыва Республикада сайгарлыкчыларның эргелерин камгалаар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээ А.А.Сат болгаш «Голевская горнорудная компания», «Тувинская горнорудная компания», «Угольная компания «Межегейуголь» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдериниң удуртукчулары кылганнар. Илеткелдериниң аразындан хөмүр-даш казып ап турар компанияларның удуртукчуларының илеткелдери конференцияның киржикчилеринге солун болган.

«Голевская горнорудная компания» Тожу кожуунда Ак-Суг деп черде чеш, алдын, мөңгүн, кремний дээш оларның-биле холумак чоруур өске-даа казымал байлактар рудаларын казып алырынга, оларны болбаазырадыр комбинатты тударынга улуг белеткел ажилдарын чорудуп турар. Ол ажилдархын шуптузун хуу инвестор Михаил Прохоровтун акшаландырышы-биле чорудуп келген. Компанияның чингине директору Андрей Листковтун илеткээни-биле алырга, Ак-Сугда молибден курлавыры 4 миллион тонна, алдынын – 91 тонна, мөңгүнүн – 273 тонна, делегейде эң ховар, амгы үеде Россияже даштыкыдан кири сөөртүп турар стратегтиг чиг-эт кремнийниң – 91 тонна.

Республика бюджетинче кирип турар үндүрүлгелерде бо компанияның хуузу элзэн улуг. Чижээлээрге, 2017 чылдың 9 айларында бо компания республика бюджетинче 2 миллион 643 муң рубльди шилчиткен.

«Голевская горнорудная компанияның» ажилдакчыларының айда ортумак шалыңы 50 муң рубль. Рудалар болбаазырадыр комбинатты тудуп доозуп, ажылгалга кириптерге, республиканың бюджетинче 1 миллиард 634 миллион рубль үндүрүгнү бо компания чылдың-на кирип болур аргалыг апаар. Ооң иштинде Тожу кожуунунун бюджетинче – 340 миллион рубльди.

Рудалар болбаазырадыр комбинатты тудуп доозуптарга, аңаа ниитизи-биле янзы-бүрү мергежилдиг 1600 кижиге ажылдаар: тускай дээди эртемниг – 96, ортумак тускай эртемниг – 310, тускай ажилчын мергежилдиг 1098 специалистер. Ынчангаш комбинат бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузар бүдүрүлгелериниң бирээзи.

Бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургустунган бүдүрүлгө «Угольная компания «Межегейуголь» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел. Бо бүдүрүлгө делегейде эң чаа, Австрияның шахталарының бирээзинде ажылгап турар дериг-херекселдерни тургусканын, хөмүр-дашты казып алырының эң сайзыраңгай технологиязын ажылгап турарын компанияның чингине директорунун оралакчызы Кат Кара-Катович Ооржак конференцияның киржикчилеринге дыңнаткан. Ажилдың бүдүрүкчүлүгүнүн талазы-биле «Угольная компания «Межегейуголь» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел чүгле Россияда эвес, а делегейде эң бедик черде. 2017 чылда 705 муң тонна хөмүр-даш казып алыр планын август айда күүсеткен. Чыл төнчүзүнге чедир 160-180 муң тонна хөмүр-дашты пландан ажыр казып алыр арга компанияда бар. 2017 чылдың 8 айларында «Угольная компания «Межегейуголь» кызыгаарлаттынган

харысалгалыг ниитилел күрүнениң бюджетинче 0,5 миллиард рубль үндүрүгнү кириген, ооң иштинде Тываның бюджетинче – 180 миллион рубльди. Компанияның ажилдакчыларының айда ортумак шалыңы 60-70 муң рубль.

Компанияда амгы үеде 405 бедик мергежилдиг специалистер ажылдап турар, оларның 63-ү Тываның чурттакчылары. Республиканың чурттакчыларының санын компанияга көвүдедири талазы-биле ажыл чоруп турар деп К. К-К. Ооржак дыңнаткан. Шахтага ажилдаар тускай мергежилдиг специалистер чок болганы-биле Кузбас, Кемерово, Ростов дээш өске-даа регионнардан специалистерни чалап, оларны Тываже самолеттарга эккеп, чуртталга шөлү-биле хандыраары хөй артык чарыгдалдарлыг. Ынчангаш республиканың чурттакчыларынга бо бүдүрүлгөге ажылдаар арганы берип турар. Оларга кол негелделер – тускай бедик мергежилди, ажилынга харысалгалыг.

«Бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузары – Россияның өзүлденин стратегиясы» деп регион конференциязын илеткел кылган «Голевская горнорудная компания», «Тувинская горнорудная компания», «Угольная компания «Межегейуголь» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдериниң удуртукчулары Тываның чурттакчыларының ажылдап шыдаарын, ынчалза-даа оларның чамдызының ажилына харысалга чогуң демдеглээннер. А бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштары тургузарына кол чүүл ажилдакчыларның харысалгалыгы болгай.

Россияның өзүлденин стратегиясы боттанган таварылгада 2020 чылга чедир Тывага 9,4 муң бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургустунган турар ужурулг. Өзүлденин стратегиязын шептаразынын байдалдар тыттып кээр болза, бедик бүдүрүкчүлүг ажилчын туруштар тургузар сорулга чүгле 2025 чылда күүсеттинип болур.

Шаңгыр-оол МОНГУШ,
«Шынның корр.

Бир материалга хамаарыштыр

КУЛЬТУРЛУГ БОЛУП КӨРЭЭЛИҢЕР

Кызыл хоорайның чурттакчызы Оюмаа Донгактың «Боданып көрээлиңер» деп материалын номчааш, дыка чүүлдүгүндүм. Мен база ол теманы бижип көөр чоор бе дээш, боданып чоруп турган кижиге мен.

Сөөлгү үеде тыва сургуулдарның, аяктарның хөй кезиниң даштыкы овурун 70-80 чылдарда төрүттүнгеннерге даарга, бедик, шырак, эът-ханныг, даш чаагайы-биле ылгалып өзүп келген-даа болза, иштики мөзү-шынары, ытуразы дыка чавыс апарган деп даар-дыр мен. Ындыг улусту эскерип дуурга, бодунуң күштүг-шырааңга хаарланган чүве дег, аажок-ла бардам-ир-даа ышкаш. Дедир, чөрүүзү дам-наган. Хоржок дээрже хоржок болбас, удур үдүп-ле чыдар, кыл дээрже хыйланып, тбыя-ла бээр апарган.

Кудумчуларның тротуар кырында ынмында чыдар илчиргей, бөкпек, караан дымаа-ханааны, мөзү чоктарның оиниң аразындан аттыгып чаштап турар этан дег, сыккырган чарааларын оюп ип чоруур болгай бис. Ол дээрже-ле ытуравысты бедидериниң дугайында деп турар-дыр. Ындыг чүүл кайыын п турарыл дээр болза, мен бодаарымга, талазында, Кызыл хоорайда бистиң ди өөредилге черлеринче, универси-че, техникум, училищелерже өөренип п турар аныктарывыстың хөй кезин ээ суурлардан келген болуру. Олар райга келгеш, бодунуң көдээзинде багай үлегер-чаңын чаңнаар боор-Оларның мурну-соондан кылаштап уур кижилер барын тоовас, катап база ла оруум-биле эртер мен деп боданып, авас боорун кайгаар-дыр мен.

Университеттин төөгү факультетинин иунда болгаш автобустарның хөй таамнарында «чаржынчыг чараа итанчыларын» дүкпүрүп каанын орнун эскергени, буруудадып тура-кончуг чөптүг айтырыг-дыр. Кезек аяктар бөлдүнчү бергенде, хоорайның дайларының кырынга олургулапкаш,

соотташканының соонда, ында чок чүве чок болур: дүкпү-какпы, тоорук карты, ижер-чири чернерниң шилдери, саазын хап-савалары... Чүглө аңаа эвес, спорт залдарына, паркке, стадионнарга, Арат шөлүнге байырлалдар, чыыштар соонда ындаг боктарны көрүп артар бис. Сургуулдар боттарының-на ойнап кээп турар күш-культура кылыр өргээлеринге жвачкаларны шалаже дүкпүрүп, таптай ба-зып каапкан боор-дур. Олар багай чаңын боттарының аразында өттүңчүл турары элдептиг. Чүглө аныктар эвес, улуг улус безин чанында кижиге кылаштап чорда-ла, кыдыынче каккырыптарын, улустуң идик-хевинге боражы бээрин бодумга безин көрүп, таваржыр-дыр мен. «Бо канчап бардыңар?» дээрже, «Ойт, ойт даадым, сээң эртерин билбедим» дигилээр. Ону ам кандыг кижиге дээрл. Бо-ла бүгүнүң үнүп турар чылдагааны, чамдыкта бодаарымга, хоорайның экологтуг байдалындан, турар черивистиң агаар-бойдузунуң сооп кээр кадыг-ширининден хамааржыр хевирлиг. Ынчангаш чөдүл-каккылывыс ыравас ирги бе, кышты өттүр бистиң өкпе-хөрээвис кара хөөлүг ышты кири тынып турарывыс-та ирги бе деп бодаар-дыр мен. Ындыг болганда организм арыглары дээш бо-ла хамчывысты үргүлчү үндүр дүкпүрүп турарында боор.

Мен бодум кудумчу аштап база ажилдап чордум. Бөгүн аштап-даа кааш, эртен кээрине, ол-ла богуң ында чыдар. Халдып эртип турар машина-балгаттан кандыг-даа бокту үндүр октап турарын кижиге көөр чорду. База-ла экологтуг, кадыкка хоралыг айтырыгга хамааржыр таакпы артынчыларын күдүңейтип аштап-ширбип турунда-ла, кыжыраан чүве дег, мээң бо-гумну аштап турар кижиге бар дээн-даа ыш-каш, ыжын буруладыр октаптарлар-дыр. Шак ындаг чоллаачыларга хамаарыштыр

оруктарга видео хайгааралдарны кыл-гаш, торгаар болза, чурумчуур чадавас. Кудумчу аштап-ширбип турар улустуң ажылы оларның боттарының кадыына, эң ылаңгыя өкпе-хөрөккө дыка хоралыг. А ап турар акша-шалыңы эвээш. Ажы-биле чугаалаарга, дарга-бошкаларның, хөй шалың ап турар специалистерниң бөдүүн ажилдакчыларның ажылын үнелеп көрбөзү-дир. Кудумчу аштакчылары база дириг кижилер-ле болгай, өг-бүлөзүн, ажы-төлүн азырап, өстүрүп кижизидер дээш, ажилдап чоруур-ла болгай.

Бо чайын бир кудумчуга аныяк ава ийи уруу-биле мээң мурнума бар чыткан чүве, уруглары үш-дөрт харлыг хирезинде чаптанчыгы аажок, чиген чеминиң саа-зыннарын октаар дээш, урна дилеп турар хевирлиг, ыңай-бээр көрүнүп турда, иези уруг: «Чоор силер ону, черже октаптыңар!» диген болбазыкпе. «Уругларыңарны ын-чаар кижизидип турар силер бе, урнаны тыпкаш, ынаар октаптар силер бе?» дээримге, аваның чараш арын-шырайы дүрзүнчү кончуг кылдыр хуула берип, менче хыйыр-кылчаң көргөш, хөөнүг-хөөн чок, богун ап алчык. Садикке эки чүүлге өөредип турда-ла, ада-иези оларны өскээр углай бээрже, бичии кижилер кымны дыңнап өзерлерил? Чаш кижилер бир-ле дугаарында ада-иезинден үлегер-чижек алыр-ла болгай.

Кудумчуларның бир бокталып ту-рар чылдагааны – хөй теректер тарып алганывыста ирги бе. Олар хөй агаар берип турар дээр-дир, мен бодаарым-га, теректерниң будуктары хөй үнер, оруктарның эң ылаңгыя белдир черлерин көзүлбөс кылдыр дуй туруп аар-дыр, оларны баштарындан кезип, хыдып каап-тарга-даа, өжөшкен чүве дег, дам-на будуктары ыргак-дагыр үнгүлөп кээр. Ону кезеринге бистиң тыва университеттин

биология эртемнеринин доктору Николай Григорьевич Дубровский безин хомудап, удурланып турган болгай, ынчалза-даа теректер алаак-шынааларга өзер болза, ынчан харын ооң ажык-дузасы хөй бо-лур. Теректер чоок-кавы девискээрниң хөрзүн-довураан баткан бүрүлери-биле иридип, чаа хөрзүннү тыылдырып турар деп дыңнаан мен. Ынчаарга тайгалары-выста үнүп турар ногаан шивилеривис агаар бербейн турар эвес-ле болгай, чүге оларны кудумчуларга тарып болбазыл? Олар саң-дорт согунналдыр үнер болгай. Оон ыңай аккыр чараш хадыңнар олуртур болза, чараш-даа, көрүштүг-даа болур ирги бе деп бодап тур мен. Ол дугайын эртемден биологтар база тайылбырдан кылып көргөн болза.

Чоокта чаа ажиттынган аныктар сесерлиин база үрөп алган-дыр бис. Кудумчуларда автобус доктаамнарын дээш, оон-даа өске бир-ле эки кылган чараш чүүлдерни, холувус кижээн чүве дег, албан үрээш, амыраар – чүге мындыг тывалар бис? Бистиң эки сайзыравайн турарывыстың бир чылдагааны бо-дур ийин. Ол-ла кылган чүүлүвүсте долганып, катап-катап кылып-ла, тапталы берген туруп бээр бис. Бир кылганда шынарлыг кылдыр кылбас, чалгаавыс база бар-дыр. Оон-даа эки ажил-херектерже чарыгдаар акша-төгериивис ынчаар-ла чарыттынып каар-дыр.

Солун-сеткүүлдү номчуурга, Тывага туризм индустриязын сайзырадыр деп турар-дыр, даштыкы-иштики чурттардан аалчылар кээп турар болгай. Ол хирезин-де культура, мөзү-шынарывысче кичээң-гей салбайн турар-дыр бис. Бодувусту өрү шүгдүнүп, эки чүүлдер дээш кызып көрээлиңер деп кижиге бүрүзүңге чагыксаар-дыр мен!

Айдар КУУЛАР.

АКЫҢ-ДЫР МЕН...

● Чечен чугаа

(Төнчүзү. Эгези № 132 «Шында»)

Ол чугаа соонда каш хонганда, Саян алаак кыдыынга эштери-биле ойнап тургаш, Сайдашты көөргө, суг кыдыында олурган. Сахтырга, сугже кээп дүжөр хире боорга, халып баргаш, дуңмазын чедип алгаш, оолдар чанынче эккелген. Олары кайгап айтырган: — Сурасты чүге бээр эккелдин?

— Ол кандыг-даа сураc эвес-тир. Мария угбамның оглу, Сайдаш-тыр, мээң дуңмам.

— Ачаң угбаны үндүр сы-вырыпкан болгай, ынчаарга сээң дуңмаң база эвес-тир. Суур улузу сураc-оол дээр ийик чоп, ачазы тыылбаан. Ону канчап дуңмам дээр сен, Саян.

— Чок. Мээң дуңмам-дыр. Ону сураc дээр болзуңарза, мен силерниң-биле ойнавас мен — дээш, оолду чедип алгаш, бар чорда, эштери кый дей берген:

— Саян, ам ынча дивес бис, ойнаалыңар че!

Ынчалдыр-ла Саян улуска бак карак болуп чораан дуңмазын эш-өөрүнүн аразынче кирип, оолдардан кортпас, аас-дылдан бажын халайтпас, торулбас кылдыр чаңчыктырган. Дуңмазы бир класска өөрени бээрге, ол үшкү классчы апарган. Алышкыларның найыралын ада-иези эскерип турза-даа, хорувааннар. Чүге дизе Айдың: «Сээң чүдек-бужар дуңмаңның оглу мээң Саянымны көгүдүп алган, акым-акым дээр, Мария-га чугаала, оон башка, чана бергеш, келбес мен!» — деп, бир хүн чаңчаттына бээрге, ашаа ыт чок үнө халаан. Кезек үе эрткенде, бо кирип келген. Улуг сумка алгаш, кадайының шкафта турган хептерин бөлек-хаара, сыңар шаа-биле кирип сукаш, эжик чанынга салып кааш, чугаалаан:

— Че, кеттин че, ада-иең бажыңыңа чедирип каай!

— Чок, чорбас мен!

— Чанар мен дидиң чоп, чоруулу че! — дээш, күш-биле чедип үндүргөш, машинага олуртуп алгаш, халдып чорупкан. Катты, кат-иезиниң бажыңыңа халдып келгеш, медээлээрге, олары үнүп кээрге, чугаалаан:

— Айдың деп кижиге чырык делегей кырында мен дег бак, мээң кыс дуңмам дег бужар улус чок-тур. Мээң-биле кады чурттаан херээ чүл ынчаш? Урууңар хүлээп алыңар! — дээш, дүжүрүп кааш, халдып чорупкан. Каш метр эрткенде, доктаай бергеш, хептиг сумканы үндүр октапаш, чоруй барган.

Ай чарты эрткен. Ашаа буруузунуп, ону ап чедип кээр ирги бе дээр бодалы бүтпээн, Иван келбээн... Бир ай чедө бээрге, ада-иези черле кандай чүве апарды деп, сүмелешкеш, күдээзи-биле эптиг-чөптүг чугаалашкаш, уруун бажыңыңа эккел кааннар. Оон бээр-ле Айдың ашааның дуңмазын бактаар чанын соксаткан деп болур, ынчалза-даа «Кылыын чажыраарга, көстү бээр, хырынын чажыраарга, аштай бээр» деп тыва үлегер домакта дег, амдызында тайбың, алызы та кандыг...

База бир каш чыл билдиртпейн эрте берген. Саян орай кезээ онаалгазын кылып орда, соңга соктаан. Ажыдыптарга, Сайдаш. Ыглап алган.

— Канчап бардың, дуңмам? — дээрге, хөөледир ыглап ба-

дырыпкан:

— Миша...

— Ол кымыл, Миша деп?

— Миша дээр ашак аан, чолаачы...

— Суурдан шагда-ла чорупту чоп, дөрт-беш чыл бурунгаар-ла.

— Чорупкаш, чедип келген.

— Ам сен чүге ыглаарың ол?

— Удуй берди...

— Кым?

— Миша биле авам...

Карааның чажын тудуп чадап, чеңи-биле чодуп, ыглап орган бичии дуңмазын көргөш, Саянның база ыглаксаазы келген. Дуңмазын арай деп аргалап алган. Алышкылар кады удуй бергеннер. Шынап-ла, ол хүн суурга чап-чаа, кызыл өңүг машина кире халдып келгеш, Сереп сугнүң бажыңың чанынга доктааган. Богда, ак костюм, шляпа кедип алган, Миша бо үнүп келген. Хамык улустуң аксы ажыттынып калган — эккелген белек-селээниң хөйүн, кижии амзаар хамаанчок, көрүп көрбээн үзүм-чигирни үлөп турда, төнмөс.

— Бо борбак сарыгны чүү дидир оң? — деп, бир шуваганчы чанында орган кыргандан айтырган.

— Манго деп чимис диди.

— Манык-оол че?

— Манго-чимис!

— Маңгыс! — дээрге, стол артында орган хөй чон чир-шоң дүшкөн.

Бөлүк ашактар кадырып каан далай амытаннарын каг-жырадыр дайнап, сонугааннар. Чүгле бо бүгүнүң ээзи, хүндүлүг аалчы Миша орта олурбас, кезек-кезек болгаш-ла тура халааш, таакпы бургура-дыр соруп каап, кайганырынга өйлөшкөн. Көжээ дүжөр деп баарга, төрөлдери, кожаларын үндүр үдөп кааш, ада-иезин машиназынга олурткаш, чорупкан. Орук ара тайылбырлаан:

— Ам кыс айтырар силер, бүгү чүве белен, силер чүгле мээң херээмни чогуруп беринер.

— Кымның уруул, огулум?

— Марияны...

— Кай ол, сураc оолдуг Марияны бе? Оон өске уруглар чок чүве бе? Хеймер огулумнуң салымының кончуун — дээш, авазы ыглаар сагыштыг апаарга, Миша чугааны одура шаап каан:

— Ол-ла, чүгле Мария! Оон башка мени моон соңгаар көрбөс силер! Москва, Питер, Владивосток дээш, кезивээн черим чок, кылбаан-тутпаан ажылым чок, канчаар түрөп чорбадым дээр, ужуп-турунда, бажын ажыр акшалыг-даа, чөс көпөк тыппайн, аштап-даа чордум. Кандыг-даа кыстар турду. Хоржок-тур, уттуп чадап кагдым. Марияның бажыңыңа «якорум» өртээр болган-дыр мен. Сөөлү сөзүм ол!

Бот херээжен кижиниң бажыңыңа орта ыт-даа турар чүве бе, эзрип турган ытты-даа тоовайн, бажыңче кирип келгенер. Кирип келген улуска шай куткаш, Мария боду агартыр чугайлаан печказындан дуза дилээн дег, чөлөнип алгаш, турза-ла турган. Мишаның ачазы огулунуң ап берген улуг сумказындан аш-чемни, араганы стол долдур салыпкан. Оолдун авазы ыглаар дээш, чүве чугаалап чадап каан. Ону көргөш, Миша стол артындан тургаш, Марияның мурнунга сөгөдектей ора дүшкөн:

— Мария, мээң кадайым болуп көр. Авам-ачам-биле сени айтырып келдивис!

Оон тура халааш, улуг сумканы сөөртүп эккелгеш, ажыдыптарга, торгу-чычы аржыылдар, хептер көстүп келген. Орунда хоруй берген Сайдашка улуг халта машина тутсуп берген. Чааскаан хөөрөп-хөөрөп, карманындан алдын билзек уштуп эккелгеш:

— Мария, мени үндүр сы-вырбайн көр, өглөнип аалы... — деп, оожум чугаалаан. Ол бүгүнү көрүп турган Сайдаш ыглапкаш, үнө халаан, акызынга чедип келгени ол чүве-дир.

Миша совхозка катап чолаачылай берген. Олар ийи чыл ишти дыка эки чурттап келгенер. Сөөлүндө барып, Марияга хол чедип турар деп чугаалар дыргын апарган. Бир катап Иван шаң чорааш, таңныыл ашак-кадайны көрүп кааш, мөңдөлөшкөн. Кызыл угбай бир-ле чүве химергенгеш, эрте берген. Сандан акый тургаш:

— Угбаңга хорадава. Бөгүн Марияны көрүп чорааш, келгеш, сенче багай көрүп турары ол дур.

— Мария канчап барган кижил?

— Кай, дуңмаң канчап барганын, шынап-ла, билбес кижии сен бе? Каш хонук бурунгаар ашаа эттеп каан, чедө бээривиске, арны-бажы кижии көөр чүве чок, мурнуку дидиң сый эттээн деп, чыдар чорду. Ол идегеттиң боду чок болганы чаяан болган, оон башка бо кижии та канчаар турду ыйнаан. Бертен база сүт, картошка хайындырып апарып бердивис — дээш, чугааланып турда, Иван дуу-ла машиназынче олуруп чыткан. Чым-сырт дээр уу-биле, суурга канчаар кире халдып келгенин билбээн. Марияның чурттап турар бажыңың хериминиң эжиин каңгырадыр соктаарга, дуңмазы боду ажыдыпкан. Оон чараш арнында кижии алыр чер чок, шынап-ла, көк баар... Миша оон артында турган. Акызы эртер дээрге, уруг оруун дуй турупкаш, ыткыр айтырган:

— Чүү деп кижии сен?

— Мария, канчап бардың, акың-дыр мен, Иван.

— Мээң чаңгыс бүүректи үлөжип чип чораан акым Хорлуу кадайың чайлаанда артып калган. Ам мээң акым чок, сени танывас мен, ыңай чоруп чор! — дээш, хаалгазын хак кылдыр хаалган.

Бо бүгүнү көрүп турган Сайдаш акызынга барып чугаалапкан. Көжээ эжик халырт дээр. Улуг диванда бичии сербээ болуп алгаш, хөлөстөп чыткан Мишаның мурнунга узун оол келгеш, моюндуруундан туткаш, тургузу соң эккелгеш, айтырган:

— Мени танып тур сен бе?

— Ык, демги Делгер Иванның оглу-ла ышкыш-тыр сен...

— Чүгле ол эвес, спортчу, боксер, аар шойлар көдүреринге база чемпион мен. Моон соңгаар мээң даай-авамга хол дээр болзуңа, бо маска-биле ийи холуңну чуура шаап каар мен — дээш, Сандан дарганың демир кагар аар масказын өрү көдүрүп эккелгеш, Мишаның арнынга чыгап келген.

— Билдим, ийе, билдим.

Моон соңгаар хол дегбес мен... Мишаның эзири арлы берген, оолдар үнүп чоруй баарга, «Иванның оглу, карактары шоо-бөрү дег дерзии, кижии эвес-тир оң. Аңаа кижии холдарын алзыр бе» — деп чугааланып ора-ла, дүвү-далаш кеттинипкеш, ада-иезиниң бажыңыңче халып чоруй барган.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Театр уран чүүлү

АПОЛЛОННУҢ ХАЛЫЫНЫ

азы «Бүгү чүүлге ыттар буруулуг!»

Москваның «Мюзик-холл» театры Сибирге гастроль-давышаан, Кызылга келгеш, ноябрь 21-ниң хүнүндө В. Ш. Көк-оол аттыг тыва национал хөгжүм-шии театрының сценазыңга «Аполлоннун халыыны» деп каттырынчыг шиизин бараалгадыр. Ук шиини Нобель шаңналының лауреады, итальян драматург болгаш режиссер Дарио Фо тургускан.

РФ-тиң улустуң артистери Валерий Гаркалин, Александр Носик, Ирина Лачина, Павел Белозеров, Ярослав Бойко дээш өскелер-даа тыва көрүкчүлөргө мурнунга бараан болуп, хөктүг болгаш каттырынчыг шиизин көргүзөр. Бо бөлүк артистер Валерий Гаркалинниң удуртулгазы-биле ылап-ла хөлчок каттырынчыг шиини итальян шоодуг фарстың

болгаш драматургиянын чаңчылдарындан үндөзилегуруп алганнар. Шииниң көп дырлары — үптөкчи өңүктөр, өске кижилерниң овор-хөви, солуп тургаш, кажарлаардыкы нарын аргаларын ажурарындан, боттары безин будалы бээрлер...

Антонио биле Аполлон килер Милан хоорайның уран музейинче киргеш, тураскаа бир кезээн оорлап алыр. Эжишкелер оозун бай-шыда Атиллионун шөлчүгөжинче б апарып кааш, оон соонда алогтар бис дидиң, байны нүгү тургаш, акша негеп алырлар, үе эрткенде, демги Атилли кадайы Дафна үптөкчи өңүкт бодунуң бир «кажарлаашкы» ажыглаар дээш, бажыңыңа тип кээр. Антонио биле Апо аңаа мегезин туттурлар...

«Аполлоннун халыыны» комедия, кандыг-даа буда таварылгада, кижиниң саг сеткили, арын-нүүрү отпуг чугаалап турар. Аполлон ыаа Дафна-биле душчу бээр. М тоолчургу чугаа чок...

Бистиң

Юбилей

АЯН ЫРЫМ АРАТ ЧОНГА...

Мерген Шойданның 55 харлаан юбилейинге тураскааткан чогадыкчы кезээзи чонга ийи удаа бараан болган дээрге, оон уран чүүлдүң бедиинче төп үнгөн, бүгү талалыг салым-чаяанның бадыйкалының демдээ-дир. Тыва уран чүүлдүң анык сылдыстары база ат-сураа чонга билдингир ыраажылар Тыва чуртун, чалыы үе, ынакшылды алгаан ырылары база хөглүг-баштак көргүзүлгери-биле зал сыңмас көрүкчүлөрни магадаткан.

Концерттиң программасы делгем, оон репертуарында «Тыва черим», «Тыва чонум эргим-не ийин», «Таңды Тывам», «Кызыл», «Өргүн чонум байырлары», «Күдүк базып мөгөйдивис» болгаш лириктиг, ынакшыл дугайында «Сени дилеп», «Чедө бээр мен», «Манап чор мен» дээш өске-даа ырылар. Ол ышкыш кезээниң маадыры Алефтина Ооржактың сөзүңге «Төрөөн өдөөм», Раиса Ховалыгың «Кавайымны», Мадон Монгуштуң «Авамга», Николай Ооржактың «Чечек аттыг чараш кыстар», Өлзеймаа Кууларның «Ава» деп чаа ырылары чараш, тааланчыг аялгаларны чогаатканын, кажан, канчаар тыптып келгенин боду тайылбырлавышаан, күүседирге, көрүкчүлөр сеткили-биле магадап, таалап дыңнап турдулар.

М. Шойданның концерти зал-биле тудуш харылзаалыг болган, барык он хире кижии юбилердан белектер алган. Оон ыңай Мерген Монгуш «Люстра», «Тою» деп хөглүг-баштак чугаалар-биле көрүкчүлөрни каттырып, хөглөткен.

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тыва телерадиоккомпанияның үн режиссеру Мерген Шойданның бодум хуумда үш харлыг оолчугаш турда-ла билер мен. Оон бээр бежен ажыг чылдар эрткен. Оон ава-ачазы-биле Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда, ам Тыва төптүң дужунда, ийи каът бажыңга кожа чурттап чордувус. Авазы Наташа Шойдан аккордеонга, ачазы Усоол Лаптаң баянга кончуг ойнаар улус. Ынчап кээрге тыва театрың үндөзилекчилериниң бирээзи Лаптаң артист — оон кырган-ачазы. Талант салгал дамчыыр дээр, Мер-

ген Шойдан ону амыдыралы бадыйткап, композитор болганы улус чон чоргаарларың.

«Аян ырым арат чонга, ырым улус чонга» деп кондер киришкен алдарлыг артистер Куулар, Эльвира Докулак, Гал Сюрюн, Олег Сарыглар, Алес Арат-оол, Сергей Соколов оларның анык үннери радио алдын фондузунда чаңгылы арткан дээрзин бодап, олар хып дээр чалыы назыны карар көстүп, сагындырды. Маңаа радионун ролю улуг. Ынча журналист өөрүмнүң күш-ажы үнөп, чоргаарланып олурду. Ол үеде шагдаа ажылдакчы Санчат Титов бот-тывыңгыр чүүл көрүлдөзүңгө ырлап тур оон хоюг, ыяңгылыг үнүн дыңна репрессияга таварышканнар тураскааткан радио дамчыдыга кириштирип, чоннуң агазы «Өскүстүң ырын» эфир салыптарымга-ла, дораан радио дыңнакчылары сонугаа үргүлчү оон ырын чагыг езуга салып бээрин дилээр турду. О эгелээш Санчат Титов чон ынак ыраажызы, ТР-ниң алдарлыг артизи аттыг бо хүнге чед бараан болуп чор. Юлиана Онд Хову-Аксынга бир дугаар аны ыраажылар мөөрейинге «Тыва оолга» деп ыры-биле база-ла радио чалгынының ачызында суратты ыраажы, ТР-ниң алдарлыг артист болган. Ол ышкыш оон өөнүң ээ Сергей Монгуш-биле Тываның кижилериниң хей-адын көдүрү февраль 23 байырлалын таварыштыр эр мөзү-шынар теманыга кезээлер эрттирген соонда Тывавыста адапар шимчээшкүн тургустунгаш, «Эр кижиниң ыды хоойлузу» деп доктаал үнгөн дикчаастырыг чок.

КТРК «Тыва»-ның чанында тургустунган «Сорунза» бөлүк бо үстүндө адааным өг-бүлөлөр хаара туттунган. Оон уран чүүл удуртукчузу Мерген Шойдан. Чончуг-даа талантылыглар домнашкан, оларның ырлаарын кижии таалап-биле дыңнаар. Ынчаңга чогаадыкчы, бурунгаар көрүшү композиторга, оон тургузуп алган «Сорунза» бөлүккө ам-даа бөдөө көдүрлүүшкүннүг ажылдаары күзөвишаан, юбилейин таварыштыр журналист өөрүм мурнунда байырың чедирдим.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ, радионун хоочуну

Чогаалчылар эвилелиниң 75 чылынга

ИНДЫР БАСПААН ЧАНҢЫС ОРУУМ

Тыва дыл хүнүнге бол-
Тываның Чогаалчылар
эвилелиниң 75 чыл юбилейинге
скааткан байырлалдарда
бюжик, чогаал-биле холбаш-
жыктыктың сагыш-сеткили
өзүнниң, көдүрлүүшкүнүн
чугаажок. Канчаарга-
андыр баспаан чангыс-ла
бо-ла-дыр деп бодап кээ-
демир-үжүк, саазыннар
айгаар холумда туттунуп

РАККЫ ТӨӨГҮМ

р харлыг бичимден эге-
школа назыны четкиже
Алеша дунмам-биле кыр-
ывыс аалынга өскен бол-
ыштанылгалар кээрге-ле
ейин аалче чоруптар бис.
н-авам, кырган-ачамның
ындан төрүттүнген ажы-
кы чораанындан бистиң
азырап алган чүве-дир.
агаш оглунуң баштайгы
арын сонуургап азырап
нары ол. Ылаңгыя меңээ
й, эки хамаарылгалыг
а, кырган-авамга ынаам
10 класска өөренип турум-
а кыжын кырган-авамның
баксырап хөлчөк аараан.
га эмчиге чыткаш кел-
Сыстраа уруглар кижини
а-ла эмнээр чүве-дир, сен
страага өөренип алдыңза,
ай-бээр-даа барбайн,
мнедип чыдар ийик мен»
дүрген-не өөренип доо-
а деп далажы берген мен.
г эмчилерниң айтыш-
үүседир медсестраларны
билип алган).

м хуумда школачы элээ-
де хөй-ле чурттар ке-
ист азы артист болуксап
хиремде, ол-ла чайын
на училищезинче дужаап
илдим. Ийи дугаар чыл
чорумда, кырган-авам
ган. Кырган-авамга дуза-
ан аайым-биле ийикпе,
я кырган аарыг улусту
эргээр болган мен. Аныяк
чылдарымда ак халат-
лар албан черлеринин,
я салбырының, кезер
страларының ажылын
үзэдиң ап, 8 чыл ажыр
п чорааш, угаан-сагыш
п, ол-ла билер ажилда-
чалгаарап эгелээш, өске

мергежил дугайында бодай бер-
ген мен. Боданып олургаш, меңээ
орус дыл билирим четтес, ону ам-
даа ханы өөренип алдым деп
күзөгө доктаадым. Өг-бүлелиг,
уруглуг кижиле бот-өөредилге-
биле өөренип таарымчалыг-
дыр деп шийтпирлээш, шөлээш
үезинде элээн белеткенип ал-
гаш, чайын башкы институтунга
келген — шуут хей. Маңаа чүгле
школаларда ажилдап турар
башкылар херек, «зачем нам
медики» дээш көрүмүзүн-даа.
«Настр» чок, дедир-ле кээп эрги
Шагаан-Арыгның кожун поли-
клиникасында хирург эмчим-биле
ажылдай бердим.

БУЯНЫН КӨРГҮСКЕН МӨГЕ ДИРЕКТОР

Бир хүн школа чаны-биле эр-
тип чыда, оон ажыл айтырар-дыр
деп сагыш анны берген мен. Ол
дээрге онзагай төөгүлүг Шагаан-
Арыгның №2 тыва школазы.
Таныырым кижиле боорга, школа
фельдшеринден сүме айтырдым.
«Эрткен чылын ОБЖ деп кичээл-
дер бар турду, ам та кандыг, ди-
ректорга барып көрөм» — дээш,
өзүлүн айтып берген. Эжиинге
чеде бергеш, чаа-ла Ондар Сүүр-
оол Хүргүлекович деп номчуп
турумда, эжик ажиттынза-ла,
узун, шыырак башкы үнүп кел-
чор. Херектиг чоруурумну чугаа-
лаарымга, дедир киргеш, көнүг
кичээнгейлиг дыңнады. Бүгү-
ле башкылар, кижизидикчилер
өөредилге чылының эгезинде-
ле четчелени бээрин тайыл-
бырлааш, «Аныяк кижиле билиг-
мергежилик бедидип, өөренир
деп турарың эки-дир, ындыг улус-
ту деткип каарга эки чүве болдур
ийин» — дээш, боданып олур-
а, уламчылады. — Ийи хонгаш че-
дип кел, завуч-биле сүмележийн
диди. «Техниктиг ажилчын-даа
кылдыр ажилдаар мен» — деп,
өөрээнимден ужуруп чоруптум.
Үш дугаар хүнүнде келиримге:
«Өөрени бергеш, ажилды чоорту
тып алыр сен, дужаап киреринде
херек направление бижики болгаш
узаткан хүн бөлүүн хайгаараар
кижизидикчинин характеристика-
зын бижики берип дузалаштыр-
ыс» — дээш саазыннарын сунар-
га, бүзүревейн, ыгламзырай берген
мен.

Тывага ат-алдары дыргын тур-
ган, сурагыл мөге директор Сүүр-
оол Хүргүлековичиниң меңээ

Нина СЕРЕНОТ

чедирген буюнының ачызында
кандыг-даа илдик чокка, 1980
чылда филология факультетиниң
сургуулу болу бердим. Кирген
бөлүүмде школада ажилдап
турар башкылар эвээш, колдуу
партия-советтерниң күүсекчи
органнарындан, КАИ болгаш
иштики херектер шугумундан
келген ортумак тускай эртемниг
ажылдакчылар болган, ынчаар-
ла дооскан бис. Ол үелерде мээң
бодалымга чогаалчы болуун
деп сорулга чок турган болгаш,
орустап канчаар шын чугаалаа-
рынче кичээнгей салып, домак-
тар сайгарар дыл кичээлинде
чоруп турар мен. Ийиги курс
соонда суурнуң ясли-садынче
шилчип алгаш, чоорту эге школа,
өөреникчилерниң интернады,
(тускай курстар соонда) ортумак
класстарның социал педагогу,
психолог деп ажилдарны улуг
сонуургал-биле сиңигип көрдүм.

ЧОГААДЫКЧЫ ОРУУМНУҢ ЭГЕЛЭЭНИ

Баштайында солуннарга про-
филактиктиг болгаш чырыдыш-
кын-тайылбырлыг материалдар-
ны категория дужаар дээш бижи-
п турдум. Чайгаар-ла темалар
делгемчип, оон эрткеш, радио,
телевидение-биле холбашып,
класымның өөреникчилериниң
оюн-көргүзүүн, чедишкенин
чырыдып, дамчыдылга-даа кы-
лып турду. Ынчан экранга кан-
чаар кыска болгаш тода чугаалаа-
рын меңээ Орлан Дайынчиевич
Дамба-Хуурак айтып, өөреткен
чүве. 1987-88 чылдарда бедүүн,
бичии хемчээлдиг шүлүктөрни
иштики сеткилдин кыйгызы-би-
ле дүнелерде бижип алгаш,
кожуунуң болгаш республика
солуннарынга ийи-чаңгыстап па-
ладып эгелээш мен. Ол чылдарда
Кызылга эгелеп чоруур чогаал-

чыларга сайгарылгалыг семи-
нарларны чарлап турган. Ынаар
барыксаарымга, ажыл-хүлээлгем
шактары таарышпас, мени хос-
таваска бодум-на шорбажылап,
ханы теория-даа билбес болгаш
шүлүктүү эге аяннажылгазын таа-
рыштырып турганым ол-дур ийин.
Амыдырал-чуртталгамга солун,
ажыктыг үзүндүлери кириби-
шаан, суурларга-даа, бо хоорай-
га-даа хөй-ниитиниң халас ажыл-
дарындан черле ойталабайн,
кезээде чон ортузунга чорааным
меңээ дыка эки салдарлыг болуп,
чайгаар-ла чогаалдыкчы хөөнүмнү
быжыктырган.

1990 чылдардан эгелеп
ниити чуртка кризистиг өскер-
лишкенин-биле чергелештир
үндөзүн езу-чаңчылар, шажын-
чүдүлгениң катап хөгжүлдөзү
эгелээш болгай. Өг-бүлөм аайы-
биле буддизмниң сайзыраарына
үлүг-хуум кирип, ооң чырык
өөредилгенин, шын күчүзүн би-
лип алганым-биле улус-чонга
нептередип, сурталдаар кижик
чолду үлештим. Тываның 1-ги
Камбы-ламазы Казак Оругдаевич
Сандактың чалааны-биле 1994
чылда Улуг-Хемниң Хайыракан
суурундан Кызылче көжүп кел-
геш, карактарым чырып, угааным
серген, кайгамчык шылгараңгай
чогаалчыларның арыннарын
танып, чугаа-соодун дыңнаар
аас-кежиктиг болган мен.

ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ УЛУГ АК ӨӨНЧЕ КИРГЕНИМ

Кызылга келгеш, баштайгы
дээрэзинде «Тыва Республи-
ка», «Тываның аныяктары»,
«Шын» солуннарга чүгээр ыш-
каш шүлүктөрүм элчештир бир
хүн чедирип чорумда, прозачы
Эдуард Донгак «Чогаалчылар
эвилелинче барып тур сен бе?»
«Улуг-Хем» сеткүүл-биле база
харылзааш — деп сүмеледи. Ол-
ла үелерде радио-дамчыдыл-
галарга Нина Куулар, Калдар,
Александра Монгуштар, Татьяна
Байынды, Любовь Шойдук олар
чогаалдыкчы өзүлдемге үлүүн
кирип, деткип каанын утпайн
чор мен. Бир хүн кыдыраашта
«Бок-сак чогаалдарым» чыып
алгаш, «Улуг-Хем» сеткүүлге баа-
рымга, оларымны Майнак Саая
деп чогаалчы элээн шинчилеп,
танышкаш: «Уран сөс-биле эки
ажылдаар, хөй чөпсегленир
херек, чамдызында чараш дең-
нелгелер, диригидилгелер бар-
дыр. Бижириң кагбайн уламчы-
ла» — деп түңнөди. Өрээлден үнүп

чоруур деп турумда, К-Э. Кудажы
чогаалчы уткуй кирип кээрге,
мендилештим. Мени «Кым сен?
Торгалыгга Даш-оол Кыргыстың
уруу эвес сен бе?» — деп айтыр-
ды. «Ийе». «Ачаңга дөмейлеп
кааптым, силерниң аалыңарга
сургакчылап каш-даа чораан мен.
Оларның ажыл-амыдыралын
чырыдып, бижээш статьяларым-
ны номчудуң ыйнаан. Кыштагда
башыңда библиотеканы тулган
улус. Аванның акылары Калзан,
Бегзи баштайгы мергежилдик
журналистер. Өгбелериң Сарыг-
оол баштааш, Кызыл-оол, Серен-
оол сугларның соон салгап турар
эр хей кижидир сен, чүңү бижи-
п алдың?» — дээш, көөр дээр бай-
далдыг столунче олуруп чыдыр-
да, шымбай чогаалым чогуңдан
ыткаш, дүрген-не үнүп чоруптум.

Удаваанда эртем-шинчилел
институтунга чогаалдар сай-
гарылгазынга хамаарылгалыг
бир семинар хуралга кирип
бардым. Ол хевээр чогаалчы
деп улустуң хуралдарындан,
юбиярларның чогаалдыкчы
ажылдарын анализтеп-түңнээр
ужуражылгалардан үнелиг би-
лиглерни шиңгээдиң ап чорааш,
чоорту хөңүгө бергеним чадавас.
1996 чылда шүлүктөр чыындызы
баштайгы хенжиг номчулгам
«Чимистер» деп ат-биле, 1997
чылда «Төңчү чок ынакшыл»
деп чечен чугаалар, шүлүктөрүм,
ному үнген соонда, профессор
Доржу Сеңгилович, алдарлыг
чогаалчы Черлиг-оол Чашкын-
маевич оларның бүзүредилге-
рекомендациязы-биле Чогаалчы-
лар эвилелиниң даргазы, Улустуң
чогаалчызы А.А. Даржайның
холундан кежигүн болган кы-
зыл билетти 2000 чылдың фев-
ральда алдым. Оон эгелээш-ле
эвилелдин иштики-даштыкы
хөй-ниити ажилдарын деткип,
кирип чор мен. Чырык черге
чурттап келген назымында хөй-
ле эки кижилерниң ачы-дузанын,
арга-сүмезин көрүп, салым-чо-
лумга хомудал чок, «четтирдим»
деп мөгейип чоруур мындыг мен
ийин.

P.S. Бижики, чогаалчы
кижиниң ажылы көзүлбес, бил-
динмес-даа бол, эки чогаал-
дарның деңгээли аар. Ниитиле-
ге, салгалдарның сагыш-сеткил
медерелинге солуттунмас чу-
гула чөм дээрзин биллип, иш-
тики делегейиңерни байыдып,
чогаалдардан хөйүнү номчунар
деп кыйгырдым.

Нина СЕРЕНОТ,
чогаалчы.

Мга үнелел

ӨӨРЕДИГЛИГ БОЛГАШ ҮНЕЛИГ

Тыва Республиканың болгаш
яның база ССРЭ-ниң күрүнө
аш хөй-ниитиниң көскү ажыл-
ызы Чимит-Доржу Байырович
р «Инженерниң оруу», «Үе мени
ай берди» деп ийи номун орус
а парладып үндүрген. Автор
арын меңээ: «Бижек эжимге
ктиң ханызындан белек кыл-
уттум» деп бижээш: «баштайгы
укчуларымның бирээзи сен,
ап көрөм» — дээш сунган кижиле.
арны көнүгү кичээнгейлиг база
ургал-биле номчаан мен. Ында
дунуң хүн бүрүде бижип чорааны
елдеринге база кады ажилдап
ш-өөрүнүң сактышкыннарынга
бижээш езулуг-ла шын барым-
Тывавыстың хөгжүлдөзүниң
да төөгүвүс, аңаа баштайгы
ивистиң бодунуң улуг ажил-хе-
рип чораан үлүг-хуузуң, ажил-
дуртуп башкарып чораан арга-
зын бижээш эң ылаңгыя аныяк-
гер-чижек, езулуг-ла өөредилге
-дир деп, бодум хуумда үнелээр
мен.

Доржу Байырович Ленинград
н М.И. Калинин аттыг политех-

никтиг институтун доозуп алгаш келгеш,
Кызылда пиво заводунуң инженеринге
томуйлаткан. Аныяк инженер оолду
чамдык кижилер тооксавас-даа турган
таварылгалар тургулаан. Ынчалза-даа
ооң алызында чүткүлдүү, кызымаа, ажил-
ишчи бедик соруктуу эш-өөрүнүң болгаш
заводта удуртукчуларның идегелин уда-
ваанда чаалап алган. Бо завод ол үеде
республиканың баштайгы үлетпүрлериниң
бирээзи турган. Бүдүрүлгениң чедишкенин-
деринде инженерниң үлүг-хуузуң Чазак
чери база эскере берген.

Моон эгелээш-ле, ТР-ниң ССРЭ-ге
каттышканындан бээр чаа-ла 20 чыл бо-
луп турган үеде, республика экономиктиг
болгаш культурулуг хөгжүлдөзүнге келген.
Чугула кол ажил-агый адырларында бедик
эртемниг, шыырак негелделиг, улуг харыы-
салгалыг аныяк инженерни улай-улай то-
муйлап эгелээш номдан биллип алыр бис.
Чижээлээрге, «Тыва тудуг» трестизиниң
даргазынга, көдээ ажил-агыйны электри-
жидер эргелелдин даргазынга, Тываның
даг үлетпүрлериниң баштайгызының би-
рээзи «Тыва асбест» комбинатының таван
салып эгелээштен эгелээш, ооң кол ин-
женеринге, директорунга, Дээди Советтин
Президиумунуң даргазынга депшидип,

сонгудуп-даа келген.

Номну номчуп олурарга, Чимит-
Доржу Байыровичиниң кылып бүдүрген
ажылының үре-түңнели карака көстүп
келир: ССРЭ-ге ат-сурагыл «Тыва асбест»
комбинаты, аңаа ажилдаар кижилерге
туттурганы изиг, соок суглуг хөй каът чурт-
талга бажыңнарлыг хоорай, Кызыл хоо-
райда чаа эмнелге төвү, школалар болгаш
садиктер, Тыва национал театрывыс, чаа-
чаа хөй каът бажыңнарлыг кварталдар,
республиканың бүгү колхоз, совхозтарның
малчыннарының кыштагларынче болгаш
тараа шаңнарынче шөйүп кириген сай-
гылгаан чырыы дээш черле чүү чок дээр.
Бо дээрге Чимит-Доржу Байыровичиниң
холу-биле бүдүрүп, удуртуп чорааш,
кылган ажылының үре-түңнели-дир. Ооң
1960 чылдан 1994 чылга чедир кылган
ажылының чартык кезиин безин адап би-
жириге мындыг-дыр.

Тыва Республикавыс ССРЭ-ге каттыш-
кан соонда, канчаар-даа аажок шапкын
хөгжүп эгелээш. 1944 чыл дээрге тыва
чоннуң манчы кыдаттардан хосталгаш,
чүгүле 32 чыл болуп турган, а тускай
догуннаанывыстың 23 чылы. Феодализм-
ден эки-ле чарлып шыдаваан турган үе.

1945 чылда мени эштерим-биле
Кызылдың пионер лагеринче Эрзинден дүк
сөөрткен машинага олурткаш чорудупкан.
Саргыларның ызыраары канчаар, Кызыл
хоорайның ыраан канчаар. Орук ара үш
хонган бис. Кызылга келгеш, бир-ле дугаа-

рында эскерген чүвевис — Ленин болгаш
Кочетов аттыг кудумчуда маңажып чо-
раан хаваннар. Ындыг амытаннар көрүп
чораан эвес, ынчан хаваннар паркче ки-
рер көвүрүг адаанда мырыңай имилеме
болган.

Амгы найысылалывыс кайгамчыктыг
чараш, арыг. Үстүнде бижээш шапкын
хөгжүлдени 1960 чылдарда баштайгы
дээди эртем-билигни чедип алган нацио-
нал инженерлеривис, башкы, эмчи тускай
мергежилдиктер-биле кады ССРЭ-ниң
бедик мергежилдик кадрларның чаңгыс
демниг ажылының үре-түңнелдик ажылы
деп Чимит-Доржу Байырович бодунуң
номунда бижип турар.

Ч-Д. Ондар номунда канчаар-даа
аажок нарын айтырылганы шийтпир-
лээринге бодунуң тылкан аргалары, бо-
далдарын билдингери-биле бижээш. Ооң
бижээш ному хөй националдыг Россияга
таваржып болур чүүлдерни шийтпирлээр-
ринге өөредилгиг, үнелиг деп бодаар мен.

Авторнуң бодунуң дугайын чугаалаар-
га, «Көрбээш чүвези чок» дээр дег, душчуп
чугаалашпаан кижизи чок, дугуржуп шийт-
пирлөөш айтыры чок — езулуг-ла амгы
Тывавыстың маадыры, бүгү чонга үлегер-
чижек болуп чоруур хоочунувус-тур. Ын-
чангаш силерни шылгараңгай инженерниң
номун номчурунче кыйгырдым!

Бижек КОМБУ,
чогаалчы, ТР-ниң культуразының
алдарлыг ажилдакчызы.

Байыр чедиришкени

Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда чурттап чоруур, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, чор-гааранчыг чоннуң кызы, эживис **Салбак Хомус-оол-овна ДОПУЛ** 60 харның эжиин ажып байырлалын эрттирип орат.

Эживистиң онзагай байырлалында чырык чер кырында эң-не экини, оккур-угаанны, быжыг кадык-шылды, узун назынны, каткы-хөгнү күзээр-дир бис.

Ол хөй-хөй шаңнал-макталдарның төлөптүг эдилекчизи, ажы-төлүнүң быжыг чөлөңгичи. Кыр-ган-авага дараазында одуругларны бараалгаттым.

Амыдырал сырынынга сывыртаткаш, Алдан чылдар эрткенин-даа эскербедиң.

Ажыл-ишке тура сорууң ам-даа быжыг, Алыс бодуң топтуг болгаш тоовас-дыр сен.

Ада-иң соон салгаан кызымаккай кызы болгаш, Амыдырал узун оруун тура дүшпейн уламчылап,

Комсомолга, пионерияга, чагырганың ажылынга Конкуг хып дээн назыныңда Ондар уруу

Холуң дыңзыг, билиң өргүп, үлүүң киридиң, Чонуң сактыр.

Ачаң ышкаш сеткилиц ак, хөглүг баштак, Аваң ышкаш эриг баарлыг, кырган-ава

Алдан дээрге назы эвес бышкан өй ол Аар-бөргөз торулбайн эрттир бас-ла.

Аваң төрөөн кара чажың агаргыже, Аравыска ам-даа үр чыл чырып-ла чор.

Аарыг-аржык, өлүм-чидим сени ишикип, Шаг-ла болду.

Алыспадың, Алдырбайн күзел-сорууң улам күштүг туржуп келдиң.

Арбын көвей ажы-төлгө, төрөп-чонга,

Аас-кежик, өөрүшкүнү, дузаң кадыг,

Ам бо өйдө алдан арты ажып ора,

Ажылгырың улам дендеп, сорууң киискип,

Үзүктөл чок чыылган чоннуң дыштаныры,

Аалчылар бажыңын-даа ажыдып ап

Алдын харны харлап алган эжишкилер

Анаа каяа оожургап олурар бис, оттуг-көстүг

Чеден, сезен оон-даа көвей арттар барып

Четтинчипкеш, бедиктерже улам сергек

Өөр-көвей ажы-төлүң, эжиң-өөрүң, төрөл-чонуң,

Йөрээлдери көзүң шагда дээштиг болуп,

Байыр сөзүң, белзэн сунуп турар чонга

Байырлалың эки эртсин, шүлүүм сөңнөп

Эргим эжинге РФ-тиң Улус өөредил-

гезиниң тергенин, Күш-ажылдың хоочуну

аттарның эдилекчизи Зоя ИРГИТ бөлүк хоо-

чун эштериниң мурнундан изиг-байырны

чедирип тур.

Эргим эжинге РФ-тиң Улус өөредил-

гезиниң тергенин, Күш-ажылдың хоочуну

аттарның эдилекчизи Зоя ИРГИТ бөлүк хоо-

чун эштериниң мурнундан изиг-байырны

чедирип тур.

Эргим эжинге РФ-тиң Улус өөредил-

гезиниң тергенин, Күш-ажылдың хоочуну

аттарның эдилекчизи Зоя ИРГИТ бөлүк хоо-

чун эштериниң мурнундан изиг-байырны

чедирип тур.

Эргим эжинге РФ-тиң Улус өөредил-

гезиниң тергенин, Күш-ажылдың хоочуну

аттарның эдилекчизи Зоя ИРГИТ бөлүк хоо-

чун эштериниң мурнундан изиг-байырны

чедирип тур.

Кадастровым инженером Тумат С.М.,
квалификационный аттестат № 19-14-180,
контактный телефон 89233386607,
e-mail: tumat.1990@mail.ru

В отношении земельного участка с кадастро-
вым № 17:04:0603016:113 расположенного по
адресу: РТ., Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы,
ул. Сарыг-Сепская, дом 46, кв. 2, выполняются
кадастровые работы по уточнению местопо-
ложения границ земельного участка. Заказчиком
кадастровых работ является Байыр-оол Анай-
Хаак Андреевна.

Смежные земельные участки с правообладате-
лями которых требует согласовать местопо-
ложение границ:

1. РТ., Каа-Хемский район, с. Дерзиг-Аксы,
ул. Сарыг-Сепская, дом 46, кв. 1, с кадастровым

номером 17:04:0603016:74, Монгуш М.-Х., Монгуш
Ч. М., Монгуш Б. Х., Монгуш С. Б., Монгуш Д. М.

Собрание заинтересованных лиц по поводу
согласования местоположения границ смежных
участков состоится по адресу: Республика Тыва,
г. Кызыл, ул. Калинина д. 16, 30.11.2017 г. в 11 ч.

Ознакомление с проектом межевания,
возражения и требования по нему принимаются
по адресу: РТ, г. Кызыл, ул. Калинина д. 16, с 20
октября по 28 октября 2017г. с 10-12 часов.

При проведении согласования местопо-
ложения границ земельного участка при себе
необходимо иметь документы удостоверяющий
личность, а также документы о правах на земель-
ный участок.

Кадастровый инженер
Тумат С.М.

Чагыдылга-2018 чоруп турар

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннуң 2018 чылда чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында
бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче респуб-
ликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти,
номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ

Почта таварыштыр хуу кижилерге:

Чартык чылда – 1078 рубль 98 көпеек.

Кварталда – 539 рубль 49 көпеек.

1 айда – 179 рубль 83 көпеек.

Почта таварыштыр организацияларга:

Чартык чылда – 1138 рубль 98 көпеек.

Кварталда – 569 рубль 49 көпеек.

1 айда – 189 рубль 83 көпеек.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып
номчуңар!

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

хуу кижилерге:

Чартык чылда – 576 рубль 00 көпеек.

Кварталда – 288 рубль 00 көпеек.

1 айда – 96 рубль 00 көпеек.

организацияларга:

Чартык чылда – 720 рубль 00 көпеек.

Кварталда – 360 рубль 00 көпеек.

1 айда – 120 рубль 00 көпеек.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чахтар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чыгаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуучу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш классалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туру-
дүшпейн барып болур. Айтылган санары бол-
еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530,
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлар ама.
Номерни парлаггаже дугаары:
график эзугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефондо

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР чедирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ – 10

Харылзажыр телефону: 8-923-545-40

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный
чузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден де
31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 116171

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2017 чылдың ноябрь 15-тиң хүнүнде 14 шактан 16
чедир Россия Федерациязының Истелге комитединиң Тыва
публикада истелге эргелелиниң удуртукчузу Андрей Евген
Потапов Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва
публикада хамаатылар хүлээр черинге (приемная) К
хоорайның Чүлдүм 18 дугаар бажыңыга хамаатыларны
алыр. Хүлээп алыр чери Тыва Республиканың Чазак бажы

УАЗ автомашинага
артык кезектерни сады
база ЧАГЫДЫП ап болур

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өрттө
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет –
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүң 1 кезээниң 4 пункту-
зун езугаар) организацияларны болгаш
албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар
кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2)
тел. 8-913-358-08-88.

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ
бичии оолдар, уругларны өөредири-биле тыва хүреш,
бөлүүнүгө хүлээп ап турар.

Бир айда өрттө 2500 рубль.
Болур хүннери: понедельник, среда,
пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка
чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00
шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бас-
сейнге халас эштир.

Тренер-башкы: Баткар Баасан
Андреевич — Тыва Республиканың На-
чын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа
пиону, сумога бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чем-
пionyктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейнге эш
өөредир бөлүкче база хүлээп ап турар.

Бир айда өрттө 2400 рубль (12
катап баар).

Кичээл шактары:
9.00-10.00 – 11 хардан өрү.

10.00-11.00 – 7-10 хар.

14.00-15.00 – 7-10 хар.

15.00-16.00 – 10-12 хар.

16.00-17.00 – 13 хардан өрү.

18.00-19.00 – школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, субба

аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/глист, педиатр).

2. Сугга эштир хеп, бөрт, карак шили, чунар-бажыңга ажылга

херекселдер. Харылзажыр телефону: 2-16-16.